

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛҲИ

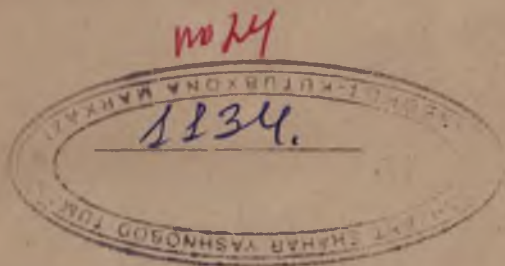
фарғона
тонг
отгунча

821.512.133
И 85
МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ

ФАРҒОНА ТОНГ ОТГУНЧА

БИРИНЧИ КИТОБ

ҚАЪР ГУЛДУРОСИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1969

„Фарғона тонг отгунча“нинг
биринчи китоби яна қўлингизда.
Ўқиган бўлсангиз яна қайта ўқинг,
ўқимаган бўлсангиз албатта ўқиб
чиқинг.

Сиз унда Ғуломжон билан Ҳаёт-
хон тақдири орқали ўзбек халқининг
инқилобгача бўлган оғир ўтмишини
кўзгуда кўргандек бўласиз.

**ТУЗАТИЛГАН
ИККИНЧИ НАШРИ**

Ўз2

И81

Исмоилий Мирзакалон.

Фарғона тонг отгунча. Роман.
Қ. 1.— Т., Ғафур Ғулом номидаги
бадний адабиёт нашриёти, 1963.
Қ. 1. Қаър гулдуроси. 472 бет.
Тиражи 60 000

Исмаили М. Ферғана до рассвета.
Роман. Қп. 1-я.

Ўз2

7-3-3

1963

«Фаргона тонг отгунча» романи Мирзакалон Исмоилийнинг биринчи йирик асаридир. Лекин асар муаллифи қўлига энди қалам олган тажрибасиз ижодкорлардан эмас. Унинг асари катта ҳаёт йўлининг адабиётда орттирган ўттиз йиллик тажрибаси натижаси сифатида майдонга келди. Мирзакалон Исмоилийнинг биринчи асари— «8 март хотин-қизлар озодлик куни» драмаси 1927 йилда яратилди. Ўзини кейинча бир неча очерк китобчаларини ҳам нашр эттирди. Бу асарлар унинг адабий фаолиятида ижодий изланиш йўллари сифатидагина қимматли.

Лекин Мирзакалон Исмоилий номи адабиётнинг доим биринчи саҳифасида тилга олиниб келинмоқда. Унинг қобилияти бадий таржимада ярқираб кўринди ва бу соҳада катта санъаткор даражасига кўтарилди. Мана, бир неча ўн йиллардан бери Мирзакалон Исмоилий бугун билан ва қобилиятини бадий ижоднинг мураккаб ва зарур соҳасига— таржимага бағишлаб келмоқда. У жаҳон, рус классиклари ва совет ёзувчилари асарларининг энг ноёбларини таржима этиб бебаҳо хазина калитини ўзбек китобхонага тутқазиб, уларни ажойиб маънавий бойлик оламига олиб кирмоқда. Мирзакалон Исмоилий қилган икки юздан ортиқ таржималар орасида М. Лермонтов, Л. Толстой, А. Чехов, А. Горький ва бошқа кўплаб ёзувчиларнинг асарлари бор.

М. Исмоилий ёзувчи ижодий лабораториясига ва асар руҳига чуқур кириб боради, унинг ҳар бир сўзи бутун қудрати, латофати ва файзини равшан ҳис этишга эришади ва шундай қилиб, асар мазмунини, гоёсини ва бадийятини ўзбек китобхоналарига тўла етказишга муваффақ бўлади. У таржимада оригиналнинг барча фазилатларини тўла-тўқис сақлашга эришган ҳалол ва заҳматкаш таржимондир. Таржима назарияси соҳасида иш кўрувчи адабиётшуносларнинг қайд қилишларича, М. Исмоилий таржималари юқори маҳорат меvasи сифатида зўр таҳсинга лойиқдир.

Катта мактаб Л. Толстой ижодий лабораториясига кира билиш, доҳий санъаткорлар маҳорати сирлари билан оشنا бўлиш — М. Исмоилийнинг ёрқин оригинал асарлар яратишида мактаб бўлди.

Ёзувчи катта санъаткорлардан, ҳаёт туғдирган минглаб воқеалардан кераклигини танлашни, уларни бир-бири билан боғлаб, ҳаёт ҳақиқатини очиб берувчи ҳолга келтиришни, бадий приёмларни ўз эстетик идеали учун хизмат қилдира олишни, айниқса, қаҳрамон психологиясини чуқур бадий таҳлил этишни ўрганди.

Ўрганиш яхши натижа берди — «Фарғона тонг отгунча» романи ўқувчиларга манзур тушди, адабиётшунослар, таққидчилар асарни ижобий баҳоладилар.

Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романи темаси — революция арафасида, асримиз бошларидаги ўзбек халқ ҳаёти — ўзбек адабиёти, умуман, кўп миллатли совет адабиёти учун янгилик эмасдек туюлади. —

Биринчи ўзбек совет драматик асар — Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» сидаги Гофир зулм ва ҳақсизликка қарши бош кўтарди, асрлар мобайнида бирор нарсага ҳуқуқи бўлмаган, мол сифатида олиб-сотилиб келган аёл — Жамила «...бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер! Замонасига ўт қўй, ёндир!» деб ҳайқирди. Бу пьесанинг ёзилиши даврига назар ташланса, ярим асрдан бери саҳнада яшаб келаётганини ҳисобга олинса, бу умри боқий асарнинг бадий юксаклигини ва тарбиявий аҳамиятини яна бир бор чуқур ҳис қилиш мумкин. Шунингдек, совет адабиёти олтин фонидан жой олган, ўзбек адабиётининг иттифоқ, қолаверса, жаҳон миқёсига олиб чиққан «Қутлуг қон» романини олайлик. Ойбек Йўлчи образи орқали ўзбек халқининг ўз-ўзини англаши, уйғониши, революционлашиши ва ниҳоят, зулм ва ҳурликка қарши кўтарилишини кўрсатади. Тиллар ўтиши билан, янги-янги китобхонлар авлоди туғилиши билан бундан ўттиз йил илгари яратилган бу асарнинг қиммати янада ошиб бормоқда. Давр, авлодлар имтиҳонидан ўтган бу санъат намуналари тугалмас маънавий бойлигимизга айланди.

Давр тушунчаси, тема тушунчаси жуда кенг ва нисбий тушунча. Бирор босиб ўтилган йўлдан қайталаб юрилар экан, ҳар бир санъаткор ўз савияси, дунёқараши ва ниҳоят, маҳорати кучига қараб мураккаб ҳаётни ўзинча кўра билиши, тушунтириши табий. Бунинг учун у дадиллик, жасорат билан бирликда ўзингача айтилмаган янги фикр, кузатишларга эга бўлиши керак. Мирзакалон Исмоилий мана шундай санъаткорлардан. Ёзувчининг айтадиган салмоқли фикри ва бу фикрни ўқувчига манзур қилиб етказадиган ўз йўли бор. М. Исмоилий танлаган даврни чуқур ҳис қилган, қаҳрамонлари кўнглини, мураккаб кечималарини яхши билган ёзувчилардан,

Унинг қаҳрамони Ғуломжон Йўлчи ва Ғофирларнинг тегидош, даврдоши. У ҳам эзилади, орзулари рўёбга чиқмайди, севгилиси билан бирга бўла олмайди, аввалига ҳеч нарсага тушунмайди, ўз дарди ва ташвиши билан банд, бу кечинмалар уни аста-секин ҳаётга кенгроқ, чуқурроқ қарашга ўргатади, курашчига айлантиради. Бу, маълум даражада «ташқи», ниҳоят умумий ўхшашлик. «Ичидан» қараганда эса Ғуломжоннинг тақдири, характери, фикр-мулоҳазалари, кўргиликлари билан ўзбек адабиётида шу давргача яратилган бирор қаҳримонга таққослаш қийин. Ғуломжон фарғоналик ўзига тўқ, прогрессив оиланинг ягона фарзанди. Ота-онаси эса шоиртабиат, ҳиссиётга бой, таъсирчан, хушовоз, кўркам ўғлининг орзу-ҳаваси билан яшар, қўлларидан келганича замонасининг илғор, ўқинишли кишиси бўлиб етишиши учун ҳаракат қилар эдилар. Ғуломжон билан ота-онаси орасидаги самимият ва эҳтиром асосига қурилган муомала, ягона ўғил тилак-орзулари билан ҳисоблашишу, муҳаббатини ҳурмат этиши остида чуқур миллий замин ётади. Ўзбек маданий оилаларида, айниқса Фарғона томонда фарзандни ҳурматлаш «сизлаш», ота-оналик ҳуқуқларини сунистеъмол қилмаслик тинчлик бир ҳол эди.

Ғуломжоннинг поэтик қалбига ҳамма нарса — ёмонлик ҳам, яхшилик ҳам тез таъсир қилади. Характеридаги сезгирлик, атрофидаги воқеаларга бефарқ, совуққонлик билан қарамаслик хусусияти Ғуломжоннинг ҳаётга чуқурроқ қарашга, унинг тўғрисида обдан мушоҳада юритишга олиб келди. Фарғонанинг тўқин кузидан завқланган Ғуломжон «жанинат, жаннат, дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулғимиздан яхшимикан» деса, шу ажойиб тўқин табиат қўйнида тирикчилигини бир амаллаб ўтказиш, бир бурда нон учун болачақиси билан қўшга қўшилиб ер ҳайдаётган Матқовул ҳолати унга таъсир қилади: «Эҳ-э, мен дунёнинг оқу қорасига тушумас эканман, жаннат деганим дўзах эканидан беҳабар эканман!» деб кўнглидан ўтказди. Ўзувчи Ғуломжонни ҳаёт мураккаблигида, турли зиддиятлар билан тўла воқеалар қўйнида шакллантиради. Ўқувчи унинг илк севгисининг гувоҳи бўлади, у орқали мадраса ҳаёти, унда тақдир кўраётган талабалар билан танишади. Ўқувчи Ғуломжон ҳаётида юз берган воқеалар шохиди бўлган бош қаҳрамон атрофидаги кишилар билан таниша боради. Ўзувчи ўз қаҳрамонига ҳаётда енгил бўлган танилатмайди. У ҳеч нарсага осопликча етишмайди. Унга «тақдир» олий туйғу — муҳаббат ато этди — барбод бўлди, болаларга оқ-қорани ўргатмоқчи, замонасининг маърифатли кишилари бўлиб етишининг ёрдам қилмоқчи бўлди — синфига ўт қўйдилар, динсизликда айбладилар, кишилар ҳаётини енгиллатиш, тирикчилигини эпакка солиш учун сув чиқариш керак бўлди — меҳнати натижасиз бўлди. Шундай қилиб, Ғуломжоннинг одамларга келтирмоқчи бўлган фой-

даси, яхши ниятлари доим қаршиликка дуч келди, барбол бўлди. Лекин нега шундай бўлаётганини, бунинг сабабларини қардан қидириш кераклигини Ғуломжон ва унинг атрофидаги ҳамфикрлари — дўстлари ҳали билмас эдилар. Ёзувчи уларни билдиришга шошмайди ҳам. Чунки асрлардан бери худо-обло номи билан қўрқитиб келинган — худо бировни бой, бировни камбағал қилиб яратган, ҳамма нарса облодан деган тушунча улар онгига сингиб кетган. /

Ёзувчи Ғуломжон онгини, халқда туғилиб келаётган норозилик туйғуларини қандайдир абстракт йўллар орқали эмас, балки кундалик ҳаёт воқеалари орқали ўстиради. Ёзувчи норизолик туғдирувчи, сиёсий онгни ўстирувчи воқеаларни ишонарли далиллаган. Ғуломжоннинг мадрасани ташлаб кетиши, ўзи ташкил қилган синфга ўт қўйилиши сабаблари ва ниҳоят севгилиси билан топишишлари йўлига қўйилган ғовларнинг ўзи уни ҳаёт устида, ҳукм сурган тартиблар устида чуқурроқ ўйлашга даъват этиши етарли эмасми? Бу воқеалар Ғуломжонни революционер Қудрат ва Ольга Петровна билан танишишларига олиб келмайдими? Ёзувчи диндор Ғуломжоннинг динга ва дин ҳомийларига шубҳа билан, нафрат билан қарашига етарли замин яратган.

Ёзувчи воқеаларни доим ички зиддиятлар асосида ўстиради. Мирзакалон Исмоилийда фош қилиш қобилияти кучли. Дин аҳллари — Камолиддин махдум, Асад қори, шариат қозиси Ғиёсиддин аълам билан ҳамфикр бойлар, мингбоши ва ҳокимлар образларининг асарда жонли чиқиши, ҳар бирининг ўз қиёфасига эгаллигини таъминлаш, буларга қарши турган меҳнаткаш халқ оммаси вакиллари салмоғини, курашлари аҳамиятини оширган. Муаллиф илдиэлари ниҳоят чуқур кетган, бир-бирини доим қувватлаб келган кучли ҳукмрон синфига қарши қаратилган халқ курашини оғир ва машаққатли эканини доим назарда тутди. Ёзувчи ичидан эил кетган, лекин бор кучи билан пул-давлат, амал, мартабага ёпишган ҳукумат доиралари, дин арбоблари образини, уларни ўзига мос тушадиган йўл билан яратган. Улар ўз-ўзларини фош қилиб борадилар. Кўринишидан халқ, меҳнаткаш ташвиши, тақдири билан банд кўринган уламоларнинг фикрлари аслида фақат ўз манфаатлари йўлига қаратилганини уларнинг «ўзлари» изҳор қиладилар.

✓ Қорабулоққа ҳоким келиши хабари тарқалади. Бу қишлоқ учун катта воқеа эди. Солиқларни вақтида тўлай олмаган бева-бечораларнинг ташвиши ортади — улар ҳокимдан яхшилик кутмаслигини билдилар. Ёзувчи бир кичик деталь орқали бутун колоннапал зулм фожиасини кўрсатишга муваффақ бўлган. Ҳокимнинг қишлоққа келиш хабари бир зумда тарқалади. Бу хабарни эшитган Барат полковнинг ўғли югуриб, онасига хабар беради:

«— Буви, ҳоким келармиш!

— Вой ўлай!— деб юборди онаси ўнг қўли билан ўз бетига шап эткизиб уриб». Еш, ҳаётга энди кириб келаётган боланинг ҳолати ва бу гапнинг онасига кўрсатган таъсири — колоннал зулм остида эзилган меҳнаткашлар психологиясини яхши очиб беради. «Бечора» қишлоқ эгаларининг ҳам ташвиши ортади — ҳокимга ёқиш, ўз лавозимда қолниш ёки тузукроқ жойни эгаллаш осон эмас-да. Бундай ташвишдан миғбоши, додхоҳ, Асад қори, Қорабулоқ бўлисининг шарият қозиси Гибсиддин аълам ҳам четда қолмайдилар. Мачитга бомдод намозини ўқишга кирган бу уч шахснинг фикри ҳаёли ҳокимни кутиб олиш ва ундан бир наф кўришдан иборат эди. Ўзининг натижасида намоз қондаси шарият қозиси томонидан бирин-кетин бузилади. Уламолар фикрлари, кечинмалари, ҳаёллари, планлари дам ўз тилларида, дам бу воқеанинг гувоҳлари бўлишлар томонидан шархланади. Ёзувчининг «ўзи» ҳам аралашиб, баъзи қарашларга тушунтириш киритади, таҳлил ҳам қилиб қўяди.

Ҳоким келишига бағишланган боб кучли сатира ўти билан тасвирланган. Романининг энг ёрқин саҳифаларидандир. Чунки ёзувчи шу воқеани беришда ягона мос йўл, оҳанг топган. Лекин ҳар доим ҳам ёзувчи топган йўл ўзини оқлайвермайди, айтмоқчи бўлган мазмунга мос келавермайди. Бу Ғуломжон ва Ҳаёт муносабатларида рўй бериши айниқса ачинарлидир. Ёзувчи маълум бир ергача Ғуломжон ва Ҳаёт севгиларини ифодаловчи картиналарни ўқувчига ҳикоя қилади, кўрсатади. Ўқувчи Ғуломжон ва Ҳаётлар муҳаббатининг гувоҳи бўлиб боради. Орага ҳоким келиши воқеаси ва тоғ ишлари чиқиб Ғуломжон ва Ҳаёт савдолари иккинчи планга ўтиб туради. Ёзувчи шу ўтган давр ичида улар ҳаётида содир бўлган воқеаларни келинчалани Ғуломжон ҳикояси орқали билдиради. Ғуломжон ўста Баҳромга бонидан ўтганларини — ёшлиги, мактаб ва мадраса ҳингомаларини айтиб, ниҳоят Ҳаёт билан боғлиқ бўлган воқеаларини ҳам ҳикоя қилади. Ғуломжонга бундай вазифани юклаш тўғри бўлмаса керак. Чунки Ғуломжон вазмин, ҳаёли йигит. (Ҳаётни биринчи кўришдан севиб қолган Ғуломжон «Одоб ва ҳаё-чи? Ота-она олдига одобни унутсин, ҳаёни поймол қилсинми?» деб ўйлайди-ку!). Севинчи тўғрисида биронга оғиз очишни уят деб билади. Ғуломжонда бонидан ўтганларини ким биландир дардлашиш истаги тугилсини мумкин, лекин бу тарзда очикдан-очик гапириш унинг характерида хос эмаслиги сезилиб туради. Айниқса, вафо, садоқат ҳақидаги мулоҳазалари ҳам ўзининг дадиллиги, қатъийлиги, узундан-узоқлиги билан ўқувчи гапига тегади. †

М. Исмоилий Ғуломжон ва унинг севгилиси Ҳаётхонлар томонида. Замон улардан зўр чиқиб уларни бир-бирларидан айирган бўлса ҳам, улар маънавий кучли бўлиб қоладилар. Ғуломжонлар-

нинг маънавий устулиги доимо таъкидланар экан, бу гоё катта мантиқ ва одоб билан ўтказилади. Уларнинг ҳар бир муваффақиятларидан душманларининг саросималаниши — ўқувчи қалбида қувонч, мамнуният уйғотади. Айниқса, Ғуломжоннинг Жўраҳонлар томонидан уюштирилган тўхматнинг асоссиз эканини чуқур мантиқ билан исботлаши — асарнинг энг таъсирли моментларидандир. Ғуломжон ва Ҳаётнинг фожияли севгилари орқали даврнинг энг мудҳиш томонлари — социал тенгсизлик туғдирган табақаланишнинг ярамас оқибатлари кўрсатилган. Ғуломжон билан Ҳаётнинг бирга турмуш қуролмасликлари, кўринишидан бирларининг хўжа, бирларининг фуқаролиги бўлса ҳам, аслида ҳамма иллат социал тенгсизликда эканига урғу берилади. Ёзувчи севги воситаси орқали ҳукмрон синф вакилларининг кирдикорларини фош қилиб ташлайди. Хўжа ва фуқаронинг бирга турмуш қуришларига шариятда асло йўл йўқлигини исботлаган шарият қозиси Ҳаётни, келиб чиқиши фуқаро, лекин замонанинг зайли билан миршаб бўлиб қолган Мирқосимга никоҳлайди. Унинг хўжа эканига гувоҳлар ҳам топилди.

Ҳаётнинг фожияли тақдири давр айбномаси даражасига кўтарилади. Инсонни хўрлаган, олий туйғусини — севгисини поймол қилган, эски урф-одатлару, уни доим ишга солиб ўз фойдасига хизмат қилдирган ҳукмдор синф вакиллари айбномасига айланади. Инсонни хўрлаш шунчалик бўладими! Бу кекса дунёда Ҳаёт қисқа, ҳақоратларга эса тўла умр кўрди. Ҳаёт ўз давр қизларига қараганда анча актив, у Ғуломжон билан бирга бўлиш йўлида анча дадиллик кўрсатди. Лекин у тарбияланган муҳитидан узил-кесил чиқиб кета олмади. Муҳаббатини охиригача ҳимоя қилишга ожизлик қилди. Динни маҳкам қурол қилиб, халқни ёзувчиларга қўлдек итоаткор қилиб қўйган шарият пешволарининг фош қилиниши, айниқса Ҳожи хола воқеаси билан янада таъсирлидир. Ёш мусулмон аёлини йўлдан урган, уни фаҳш йўлига солганлар ҳам динни қаттиқ ушлаган, тавба тазарру билан ҳажга бориб гуноҳларини сўраб келаётган мусулмонлар. Ич-ичидан бузилган ҳукмрон синфи диндан ўз манфаати йўлида фойдаланиши, мусулмончиликни ниқоб қилиб турли бузғунчилик билан шуғулланувчи бойларни фош қилувчи бу воқеа Ғуломжон билан етарли боғланмаслиги бу тафсилотни маълум даражада аҳамиятсиз қилиб қўйган. ■

Ёзувчининг ҳар вақт ҳам асар воқеаларини бевосита ёки билвосита Ғуломжон атрофига уюштирмаслиги, уни Ғуломжон «фойдасига» хизмат қилдирмаслиги натижасида «ўз ҳолича» қизиқ бўлган тафсилотлар ўринсиздек туюлади. Буни ҳаётга энди кириб келаётган (асарнинг бошқа китобида биринчи планга ўтиши мўлжалланган) Дилшод ва Тўтихонлар «можароларини» Ғуломжон тақдири билан боғланмаслигида ҳам кўриш мумкин.

— Гуломжон огир, вазмин, чидамли, маълум даражада пассив халқнинг вакили. Лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси, ниҳояси бўлади. Доимий зулм, етишмовчилик, ҳақорат «пассивлар» асабини қўзғади. Асарда инсоннинг инсонлик қадрини поймол этилишига энди чидаб бўлмаслик, халқнинг сабр-косаси тўлиб ҳаракатга келаётган бир даври акс эттирилади. Норизолик замини етишиб турган бир пайтда рус революционерлари ўзбек меҳнаткашларига ёрдамга келдилар, йўл кўрсатдилар. Бу ғояни ўтказиш Ольга Петровна ва оққорани бошқалардан олдинроқ таниган Қудрат устига юкланади. Лекин бу икки образнинг «жонсиз» бўлиб қолиши — булар билан боғлиқ бўлган ғояни асар воқеаларига сингдирилишига путур етказган. Қудрат билан меҳнаткашлар орасида маълум даражада узилиш бор. Қудрат дунёқараши, ҳаётни, сиёсатни тушуниш даражасидан мустасно — илдишлари ўз заминидан узилган шахс бўлиб қолган. /

Лекин умуман олганда, романда ўзбек халқининг революция арафасидаги маънавий ва сиёсий ҳолати жонли тасвирланган. Улуг Октябрь, социалистик революциясининг Фарғонада, Туркистонда ғалаба қозониши қонуний бир ҳол экани, меҳнаткаш халқ ҳаётни қайтадан қуришга қодирлиги процесси реал кўрсатилган. Ёзувчи халқнинг уйғонишига, ўз-ўзини англашига сабаб бўлган асосларни — эксплуатациянинг ниҳоят кучайгани, ҳокимларнинг ҳаддан ошиб, халқ билан ҳеч ҳисоблашмай қўйганини Фиёсиддин аълам, Тешабой, Фовик афанди, Ҳоким образлари орқали реаллаштирган. Ёзувчи эксплуататор синфлари образларини қанчалик биринчи планга чиқармасин, кўп ўринларда бу образларни нисбатан жонли яратмасин, барибир буларга қарама-қарши турган синф меҳнаткаш вакиллари — доим асосий диққат марказида тутадн. Уқувчи донм маънавий бой, катта ишларга қодир халқни ҳис қилиб туради. Давр ўзгаради, одамлар ҳам, улар характери ҳам ўзгаради. Айниқса, ромanning иккинчи китобида бу яққол кўринди. Адолатсизликдан зулм кўрган Гуломжон аста-секин онгли революционерга айланди. Гуломжонларнинг сафи кўнайди, қўзғолончилар қаторига ёш авлод вакиллари Дамон, Дилшодлар, Усубали ва буларга завод ишчилари Турди-мат ва Ураним акалар келиб қўшилди. Воқеалар ривожн жараёнида қаҳрамонлар тақдири, улар танлаган йўл белгилана боради. Дилшод революционерларга келиб қўшилди. Қоҳирода таҳсил кўрган Жамолддин ҳам шу йўлга ўтди. Чет эллардан қайтган Ашур Мирзо бўлса ўз Ватани, халқи хонига айланди. Ҳали реакция кучли бўлишига қарамасдан давр руҳи ўзгаришини, халқ бўрони яқин эканлигини биз ҳамма нарсда кўрамиз. Ташқи жиҳатдан ўз мавқеини йўқотмай бойвачча Тешабойнинг ҳам тағи зил кетди. Оилавий бахтига «кўз тегиши», уйининг бузилиши Тешабойлар ҳаётини бузилиши рамзига айланади. Ҳаётхон тақдири сингари Тўтихон тақди-

ри ҳам фожиаи бўлди, Дилшодидан уни айирдилар, лекин улар бахтининг юришиб кетиши мумкинлигига ўқувчи умид қилади. Катта, мураккаб давр воқеаларини ўзувчи асосий бир мақсадга революция арафасидаги халқ кайфиятини, норизолик туғдирган, сиёсий онгининг ўсишига сабаб бўлган асосларни таҳлилига қаратган.

Ўқувчи асар воқеаларини Фарғонада бўлиб ўтаётганини доим ҳис қилиб туради. Бу ўлканинг ўзига хос бой манзаралари, фарғоналикларнинг қувноқ табиати, санъатга ихлоси, қувноқ юмори, урф-одатлари асар руҳига сингдириб юборилган. Тирикчиликни бир амаллаб ўтказиш ташвиши меҳнаткашни олий туйғулардан маҳрум қилмаган. Инсон табиятан гўзалликка интилади, келажакка умид билан яшайди, юмор билан ҳаётини безайди. Мана шу оптимистик руҳ ўқувчи диққатини доим асар воқеаларига тортиб туради, унга завқ бағишлайди.

Муаллиф ҳозирги кунда трилогиянинг якуновчи китоби устида иш олиб бормоқда.

МАШҲУРА СУЛТОНОВА
филология фанлари кандидати

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҶАЙТИШ

Утган асрининг сўнгги кузи Қорабулоққа очиқ чехра билан келди. Унинг гулгун сиймосидан узоқ вақтларгача нур аримади. Ахири октябрь ойи ҳам тугади, ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай қизарди, шунда ҳам осмонда бирон парча булут кўринмиди. Кундуслари қуёш саратондагидай қиздириб турди. Дехқон осмонга қараб яхши ҳаводан қувонса, ерга қараб мул ҳосилдан суюнади. Далаларда иш қайнайди: кимлар пахта теради, кимлар беда ўради, кимлар шудгор қилади...

Илк саҳардан то қора кечгача одамлар тиним билмаган ана шу кунларнинг бирида, қуёш энди тиг ёя бошлаган салқин сабоҳда Қорабулоқ қишлоғидан бири кекса, бири ёш икки отлиқ чиқиб келаверди. Ингичка, узун оёқларини чаққон босиб, чиройли бошини азод кўтариб келаётган қашқа саман бирдан пахса девор томонга бурилди. Ёнидаги қорабайир буни сезди шекилли, бир неча одим ўтиб, қадамини секинлаштирди. Отлиқ қайрилиб қаради. Пиёзи чакмонининг барини тақимиға қисиб, қора бахмал ҳошияли оқ қалпоғини бостириб олган хушрўй йигит баланд пахсадан осилиб тушган беҳи шохига қараб борар эди. «Бола-да, мурти сабза уриб қолган бўлса ҳамки, болалигини қўймайди, беҳига ҳуши кетди», деб ўйлади қорабайирдаги кекса киши.

Саман отлиқ қамчисини буклаб, пиёзи чакмонининг ёқаси билан гардани орасига қистирди-да, отини қистаб деворга яқинлашди. Шохда беҳилар осилиб ётар эди. Отлиқ шохни ушлади, уни авайлаб ўзига тортди, кейин беҳилардан бирининг чанг босган тукини қўли билан артди, қалпоқли бошини энгаштириб уни ҳидлади, яна ҳидлади...

«Узиб олади!» деб ўйлади нариги ёқдаги кекса отлиқ. Лекин у узмади, у шахло кўзларини барала чақнатиб ҳамроҳига қаради.

— Ота, манави беҳиларни кўринг, ҳиди оламни тутди, бирам пишибдики!— деди саман отлиқ беҳи шохларига ишора қилиб.

Ҳамроҳи унга қиё ўгирилиб кулиб турар эди.

— Ҳў анави нашватини қаранг, ўғлим,— деди у девордан анча ичкарида меваларининг кунгай томонлари қизариб турган нашвати дарахтига имо қилиб.

Саман отлиқ беҳи шохини аста қўйиб юборди. Ҳамроҳи имо қилган нашватига қараб анчагина жилмайиб турди. Чехрасида ошкор бахтиёрлик бор эди.

— Жаннат, жаннат, дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан?!— деди у ўзида йўқ қувониб.

Ҳамроҳи жавоб қилмади, отининг тизгинини силтади. Йигит ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан бир зумгина қараб турди. «Қалтис гап қилдим шекилли», деб ўйлади-да, ҳамроҳига етиб олиш, ундан узр сўраш учун отига қамчи босди. Лекин саман олдинга ташланмади, пишқириб бирдан орқа оёқларига туриб олди. Ҳамроҳи саманнинг бежо пишқирганини ва олдинги оёқларини кўтарганда чиққан дупурини эшитиб, чўчиб орқасига қаради. Йигит тизгинни маҳкам ушлаб, от ёлига ёпишиб турар эди.

— Маҳкам ушланг, йиқила кўрманг!— деб ҳамроҳи бирдан қичқириб юборди. У қўрқиб кетган эди.

Саман йигитни орқасига йиқита олмаганидан кейин, энди шартта отиб олдинга улоқтирмоқчи бўлди, лекин йигит маҳкам утирар, қўрқиш, ранги учиш ўрнига ҳадеб кулар эди. Ҳамроҳи отга етиб келиб, саманни жиловлаб олди: ранги ўчган, текис тарашланган оппоқ соқоли титраб турган эди.

— Ҳай-ҳай, худо бир сақлади!— деди чол, кейин янги қора чопонининг симжияк ёқасини сал очиб, қовурғалари кўриниб турган кекса кўкрагига бир-икки туплаб сўради:— Нимага бунақа қилганини биласизми?

Йигит билмас эди, шунинг учун бўлса керак, катта, чиройли кўзларини жавдиратиб:

— Невлай,— деди.

Ҳамроҳи мўмин, меҳрибон кўзларига ёт кўринган бир қувлик билан кулимсиради.

— От жонивор жуда эслик келади...

— Бўлмаса, мени хушламабди-да?— деди йигит, чол сўзини бўлиб.

Чол дудмол қилиб йигитга қаради. Йигит ҳам унга қаради. Чол юзида изтироб кўлкаси бор эди.

— Ота, тобингиз жойидами?— деб сўради йигит ташвишланиб.

— Тобим-ку жойида-я, ўғлим, лекин отингизнинг қилиги бир нарсани эсимга тушириб юборди.

Чол от жиловини силтади. Отлар юриб кетди. Йигит ёнда сўз кутиб борди, лекин чол ҳадеганда гапиравермади.

— Нимани эсингизга туширди, ота?

— Кейин, вақти билан айтиб бераман.

Ота-бола анчагача жим борди. Ўртага оғир сукунат тушди. Ота ўз ўйлари билан, бола эса отаси чехрасидаги ғамгинлик сабабларини қидириш билан машғул эди. Ёш юрак аста-секин қарорини йўқота борди. Уни гоҳ куз қуёшида оппоқ кўксини тоблаб ётган пахтазорлар олиб кетар, гоҳ қовун капаларда сайраётган беданалар элигар, гоҳ теримчиларнинг узоқ-яқинлардан эшитилиб қоладиган ашулалари яйратар эди. Баҳор бўйи, ёз бўйи заррама-зарра йиққан бунёдини буюк саховат билан деҳқон этагига тўкаётган мана шу олтин кузда унинг юраги қафасдан чиққан қуш юрагидай яйрай бошлади.

Бўлиқ кўкатлар ўртасида ўтлаб юрган қўйларни кўрганда, ана шулардай ўйноқлагиси келарди унинг. Табиат ўз тилида роз айтиб шувиллар экан, йигит бундан ўз қувончнинг мадҳини ўқирди. Юрагига қанот берган шу ажойиб ҳислар таъсирида бирдан отини чоптиргиси келиб кетди. Қамчини кўтарди-ю, яна секин ёнига туширди. Чол буни сездими ё ўзичами:

— Чопингиз келдими, ўғлим?— деб сўради.

— Йўқ, йўқ,— йигит қизаринқираб ерга қаради, боя қамчи босганда саман қилган қалтис шўхлик эсига тушиб кетди.— Ўзим...

— Хоҳласангиз чопинг, баҳрингиз очилар,— деди чол.

— Йўғ-е, жониворни уринтириб нима қиламан, ~~уни~~ ~~ни~~ ҳам ишга солмай боқаётганга ухшайсиз.

— Нимага?— Чол ажабланди.— Деҳқоннинг ота тулади-ю, ишга солинмайдими? Баҳорда чунонам қуш торттики, жонивор, қорабайирни нақ кук терга тушириб юборди. Зур от.

Отлар бир-бирига туташ икки дала орасидаги эгат

га келиб тўхташди. Йигит чаноқлардан тошиб чиққан оппоқ пахталарни кўрди-ю, ўзининг ҳам ёш чеҳраси шу чаноқлардай очилиб кетди. У ўзларининг даласини билар эди. Пахталарнинг қийғос очилиб турганини кўриб ажабланди. Қайси куни отаси, «иккинчи теримга тушамиз», дегандек бўлиб эди. Қизиқ, пахталар ҳеч терилганга ўхшамайди-ку?

— Ҳали ҳам тердирганингиз йўқми, ота?

— Бир марта терганмиз, ўғлим. Яна уч-тўрт кундан кейин иккинчисига тушамиз.

Йигит ялт этиб қўшни далага қаради. У ерда хотин-халажлар, бола-чақалар чувиллашиб пахта теришаётган эди.

— Бу Мадаминхўжанинг пахтаси,— деди чол, йигит қараб турган томонни кўрсатиб.— Қани, ҳайданг отингизни, ўғлим, хўжадан ҳол-аҳвол сўраб ўтайлик.

Мадаминхўжанинг хирмони дала этагидаги каттакон тол тагида эди. Ота-бола ўша ёққа қараб кетди. Отларни хирмон яқинидаги каллак урилган тутларга боғлаб, ўзлари хирмонга пиёда боришди. Хирмонда алоҳида-алоҳида тўкилган пахталар деваланиб ётар эди. Мадаминхўжа тол соясида чой ичиб ўтирган экан, буларни кўриб дарров ўрнидан турди.

— Э, Вали ака, келинглар, келинглар,— деди у бир неча қадам пешвоз юриб.

— Ассалому алайкум, ҳорманг энди, эшон!¹ О, баракалла, теримни тугатиб қўйибсиз-ку!

— Ваалайкум ассалом. Ҳа, яқинлашиб қолдик,— деди Мадаминхўжа чол билан кўришиб. Кейин йигитга қўл чўзди.— Ана холос, қорини олиб чиқибсиз, билсам палов қилиб ўтирардиму!

Йигит уялинқираб кулиб қўйди.

— Қани, тўшакка ўтиринг, Вали ака. Э-э, бу ёққа чиқинг, Ғуломжон, отангизнинг ёнига, ҳа,— деди Мадаминхўжа меҳмонларга парвона бўлиб.

Вали ака фотиҳага қўл кўтарди.

— Омин, ҳосилга барака берсин.

— Омин!

Мадаминхўжа ўтирган еридан хиёл қўзғалди-ю, қўл қовуштирди:

¹ Эшон — хўжаларнинг номи ўрнида ҳурмат қилиб айтиладиган сўз (муаллиф).

— Хуш келибсизлар.

— Хушвақт бўлинг.

— Аммо Ғуломжонни хўб олиб чиқибсиз-да, Вали ака,— деди Мадаминхўжа йигитга кулимсираб туриб.— Ғулом қорининг ашуласини жуда соғиниб қолдик. Бир-иккита ашула қилиб бермаса, биздан осонликча қутулмайди.

Ғуломжон ҳам ўтирган ерида хиёл қўзғалиб кулимсиради.

— Ашула сиздан айлансин, эшон, айтиб беради, бир оз нафасини унглаб олсин,— деди Вали ака.

Мадаминхўжа дастурхон солди, нон ушатди, кейин каттакон бир гурскеттини келтириб пичоқ тортган эди, қовун торс этиб ёрилди.

— Жонивор, хўб етилибди-да,— деди Мадаминхўжа қовунни коса қилаётиб.

— Вой жонивор-ей, асал бўлиб кетибди-я! Бай-бай-бай!

— Ия, Қорабулоқнинг эркак сувини ичади-ю, яна асал ҳам бўлмайдими!

— Шунинг айтини,— деди Вали ака,— Қорабулоқнинг суви билан ери етти иқлимда йўқ. Ҳали ўғлим «жаннат» деди, тугри айтади. Қорабулоқ ерига тош ташласангиз, жавҳар қилиб чиқариб беради.

Ғуломжон гапга аралашмади, қовундан ҳам ёйилиб емади, хирмон орқасидаги теракзорда сайраётган булбул поласига ҳушин кетиб ўтирди, тез-тез ўша томонга қараб, булбулнинг хаёл кўзлари билан қидирар эди. Шу қарашларининг бирида хирмонга пахта кўтариб келаётган бир аёлга кўзи тушди. Аёлнинг бошида эски чопон бор эди. У пахтасини келтириб хирмондаги энг катта тўнга тўка бошлади. Ғуломжон унинг оппоқ, момик қўлларини кўриб: «Ёш экан», деб ўйлади. Аёл пахтасини тўкиб бўлгунча Ғуломжон унга ер остидан разм солиб турди. У этакка илашиб қолган пахталарни қоқаётганда, бошидаги чопон бирдан сирғалиб тушиб кетди. Ғуломжон унинг жамолини кўриб сурат бўлиб қолди. Ўн беш-ўн олти ёшларда, юзлари ширмондай, чиройли қиз эди у. Ғуломжоннинг тикилиб турганини сезгандек, қиз ҳам чопонини олатуриб йигитга ер остидан қараб қўйди. Шунда кўзлар тўқнашди. Ғуломжоннинг юраги шигиб кетди. Қиз унга бир табассум ҳадя қилиб хирмондан тез чиқиб кетди. Ғуломжон орқадан қараб қолди.

Аммо қиз узоқ кетмади, ўн қадамча нарида тўхтаб, бошидаги чопони ичидан бир қиё боқиб қўйди.

— Шунақа эшон, деҳқон қишин-ёзин ишлайди-ю, кузга бориб илиги қурийди. Гўр азоби билан етиштирган пахтасини заводга келтириб сув текин сотади,— деяр эди куюниб Вали ака.

Мадаминхўжа бошини чайқади.

— Шунақа дейсизу, оқсоқол, бошқа иложи бўлмагандан кейин деҳқоннинг қулидан нима ҳам келади?— деди у.— Ўзимиздан қиёс-да. Болта купас¹дан ёзда пул кутарамиз, а? Кузда-чи? Бор пахтаминин келтириб топиширамиз. Қарзимиздан қутулсак, худога шукур, қутулмасак яна бой елкамизда-да.

— Болта купас Миркомил²дан қолишмайдиган юҳо чиқиб қолди. Пахтаи пахтада ютади, мевани мевада. Оббо ноинсоф-эй, Ширмонбулоқнинг этагидаги қора тупроқ ерларни ҳам қулга киргизиб олди-я!

— От бозорга завод солдирармиш, эшитдингизми, оқсоқол?

Вали ака калласини қимирлатди, кекса юзи тумшайди, аммо буни Ғуломжон кўрмади. У чоллар суҳбатини эшитмас, хирмон орқасидан кузларини узолмас эди. Ундаги безовталик авжига минган сари кўнглида ашулага иштиёқи кучайиб борарди. Ғуломжоннинг ўзи хира бўлиб эмас, бошқалар хира бўлаверганларидан кейингина ашула қилиш одати бор эди, ҳозир эса, нима учундир, ўзининг ашула айтгиси келар, қариялар тезроқ суҳбатларини тугатишса-ю: «Қани, Ғуломжон, бир-иккита ашула қилиб беринг», дейишса, деб юзларига қараб-қараб қўяр эди. Отаси унинг кўзларидаги илтижони уқти-ми, ахири:

— Қани, ўғлим, дамингизни олган бўлсангиз, бир ашула қилиб бермайсизми?— деб қолди.

Мадаминхўжага жон кирди:

— Ҳа, ҳа, шунақа бўлсин, мулла, эшитайлик.

Ғуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди:

— Жоним билан.

У ашулани «Қуча боғи»дан бошлади, овозини барала қўйиб, шу дамгача қурилмаган ва бутун вужудини қамраб олган иштиёқ билан, зўр илҳом билан айтди. Ашула

¹ Купас — русча «купец» сузининг бузилгани.

² Миркомил — андийжонлик машҳур бой.

оҳангидаги ранг-баранг тароналар Ғуломжон ҳаяжонига пайванд бўлиб оқар, унинг шинам овози гўё «Кўча боғи» учун, «Кўча боғи»нинг мафтункор оҳанги эса Ғуломжон учун яралгандек янграб эди. «Кўча боғи» унинг овозига қовушиб, ажойиб бир қувноқлик, жозибали бир жўшқинлик билан теварак-атрофда, узоқ-узоқларда, кенг фазоларда янгради. Ғуломжон бу ўтли куйларини ким учундир айтар, айта туриб, кўзлари билан кимнидир излар эди. Вали ака Ғуломжоннинг ёниб куйлашига, кўзларининг ғўзалар ичида нигорон бўзлашига ҳайрон бўлади. У ўғлини таний олмайди. Мадаминхўжа эса бошини солинтириб, мумдек эриб ўтиради. Фақат озғин ғавдаси ашулага монанд чайқалади.

Ғуломжон «Кўча боғи»ни тугатиб, олдида турган жийда гул пиёладаги кўк чойдан бир-икки ҳўплади.

— Э, умрингиздан барака топинг, мулла,— деди Мадаминхўжа, энди бошини кўтариб.

Ғуломжон мийиғида кулиб қўйди. Кейин чолларнинг яна гапга тушиб кетишларидан ё отаси «жўнайлик» деб қолишиндан қўрққандек, дарров «Дугоҳ»ни бошлаб юборди. Кўзлари яна пахтазорда, ғўзалар ичида изғир эди. Бу ашулани ҳам ёниб-жўшиб айтди. Ким билади, излаганини топса, йўлида бўзлаганини кўриб турса, балки бундай ёниб, бундай ҳаяжонланиб айтмасми эдикан ашулани?

«Дугоҳ» ҳам излаганини топиб бермади, ўзи ҳам излашдан, бўзлашдан чарчамади. «Сегоҳ»га ўтди, яна аллақандай гамгин, эзгин куйларни айтди. Аммо ҳеч бири юрагида нотаниш қиз ёқиб кетган ўтни пасайтиролмади...

Иккинчи боб

БУ ҚАНДАЙ БАДБАХТЛИК?

Вали ака эртасига саҳарлаб уйғонганда, Ғуломжон ҳужрасида йўқ эди. У ҳовлига ўтиб, тўрдаги мажнунтол тағида шириллаб оқиб турган муздай куз сувида юзқўлини ювди-да, ичкарига қайтиб, ўчоқ бошида ивирсиб юрган хотинидан сўради:

— Онаси, ўғлингиз бомдодга чиқиб кетдими?

Чакка сочларига оқ оралаган, бўйи ўртадан келган бугдой ранг хотин аввал эрига салом берди, кейин тааж-

жубдан кўра ташвишни ифода қилган бир товуш билан:
— Невлай,— деди.— Ҳужрасида китоб ўқиётганми-
кан, деб кирсам, у ерда ҳам йўқ.

— Отларга беда солгани чиққандир-да бўлмаса?

— Невлай.

Вали ака ташқарига қараб юрди. Хотини орқасидан
пича қараб турди-да:

— Ҳой отаси, тўхтанг,— деди.

Эри тўхтаб орқасига қаради.

— Ҳуш?

— Бу ёққа ўтиринг,— деди у эрини палос солиғлиқ
супага таклиф қилиб. Эри келиб супагага ўтирди. Хотин
бошидаги жун рўмолни олди-да, бир-икки қоқиб, яна ўра-
ди, кейин ўзи ҳам эрининг ёнига ўтириб, тоқати тугаган
киши товуши билан ҳасрат бошлади:— Бошқалар боласи-
ни ўн еттига чиқмай уйлантиришади, орзу-ҳавас кўриша-
ди. Худога шукур, ўғлингиз йигирма бирга қадам қўйди,
бўлди-да шунча раъйига қараганимиз. Кўзимиз очиқ-
лигида бошини иккита қилиб қўяйлик ахир! Мунча бе-
ғамсиз? Хилват қилиб бундоғ гапирсангиз бўлмайдими?!

— Ҳўп қизиқ гап қиласиз-да, онаси,— деди Вали ака
куюниб.— Мен, нима, келин кўрай, неvara кўрай демай-
манми? Мен ҳам эл қатори орзу-ҳавас кўрай демайман-
ми? Ички-ташқилик, ҳовлилик¹ шундай катта эшикда²
икковимиз ҳувиллаб ўтирсак, еганим татийдими, онаси?
Йўқ, татимайди. Лекин...

— «Лекин», деб ўтирсак ўтираверамиз!— деди хотини
гапни юлиб. Икки дунёда ҳам ўғлингиз ёрилиб: «Хотин
олиб бер», демайди. Топиб олгани китоб! Айб ўзингизда,
мадрасага элтиб бермай, уйлантириб қўйганингизда, ўз
қанотимизда бўларди, бу вақтгача неvara ҳам кўрардик.

— Шундай-ю, лекин мадрасани битириб олса ёмон
бўлмайди-да.

Эрининг оғир-босиқ гаплари хотинининг тутай бош-
лаган ўтини барала ёндириб юборди. У табиатининг оғир-
лигига қарамай, ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Нима, мадрасани битиртириб мачитга имом қила-
сизми?

— Йўғ-е, мачитга имом бўлсин демайман. Ўқигани
яхши-да!

¹ Фарғонада томорқани «ҳовли» дейдилар.

² «Эшик» деб Фарғонада ҳовлини (уйни) атайдилар.

— Ё Ғиёс каллага ўхшаш пораҳўр қози бўлар, шу-
да?!— деди хотин яна рўмолини бошидан силтаб олиб.

Вали ака хотинининг жаҳли чиққанини кўриб, анча-
гача индамай ўтирди, кейин босиғи билан гапирди:

— Бекор хафа бўласиз, онаси, ўзингиз ўйлаб кўринг
ахир, мана сиз анави ерга баҳорда гул экдингиз-а?—
деди у, супа ёнида очилиб турган қашқаргулларни кўр-
сатиб.— Ҳа, экдингиз, шулар гулласин, кўрганимизда
баҳримиз очилсин, деб экдингизми? Ҳа. Борди-ю, булар
очилмасдан, биров келиб юлиб ташланг деса, юлиб таш-
лайсизми?

— Нимага юлар эканман? Юлиб ташлаш учун экиб-
манми?— деди хотин четда йиқилиб ётган бир гулни тик-
лаб.

Вали ака пашъа қилиб кулди.

— Ҳа, баракалла, ўглингиз ҳам шунақа, очилмаган
гул, онаси. Ўқинини жувонмарг қилсак, уволига қола-
миз.— Вали ака фикрида бир нарсани салмоқлаб кўра-
ётгандек, бир оз соқолини силаб турди, кейин хотинига
юланиб гапирди:— Сизга ким айтди мадрасадан чиққан-
ларнинг ҳаммаси имом ё қози бўлади, деб? Маманиёз
оҳун, мулла Мадкарим домла, Содик аъламлар ҳам мад-
рисада таълим кўришган-ку. Ҳаммаси ҳам Ғиёс каллага
ўхшиган бетавфиқ бўлаверармиди? Курмак у, ўша Ғиёс
каллагини!

— Бўлмаса нима қил дейсиз, яна икки йил кут, дей-
гизми?— деди тутатқиб хотини.

— Иккиёр ўзингизда, кутмайман десагиз айтиб кў-
ринг, хўи деса нур аъло нур.

— Менга ташлаб қўймай, сиз ҳам айтнинг-да, отаси-
сиз?

— Хўи-хўи.

Вали ака ўрнидан туриб ташқарига йўлланди. Хотини
шарақлаб қайнаётган қумғонини тутқич билан ўтдан
олиб, бир чойнакка кўк, иккинчисига қора чой дамлади.
Чойнакларни ўт дамига қўйиб, ўзи супага дастурхон сола
бошлади.

— Ташқарида йўқ, саманга миниб бир ёққа кетганга
ўхшайди,— деди эри қайтиб келиб.

Тўғри, Ғуломжон шу дам кеча ашула айтган ерида,
саман устида хомуш бўлиб турарди. Мадаминхужанинг

пахтазорида эса терим тугаган, бугун бу ерга ҳеч ким чиқмаган эди.

«Менга нима бўлди?— деб уйларди Ғуломжон, ўзидаги безовталикка, юрак ўйнашларига тоб беролмай.— Шоирлар: «Бир кўришда ақлим олди», деб ёзганларида, мен бунни маҳоват деб билар, дунёда бундай нарса бўлмайди, деб уйлардим-ку! Ҳа, менинг ҳам ҳозирги аҳволимни айтсам бунга ким ишонади? Ҳеч ким ишонмайди...»

Саман хирмондан чиқди, аста-секин юриб, шох орқали катта йўлга тушди. Бундан Ғуломжон беҳабар эди. У от тизгинини ташлаб қўйиб, ҳамон ўз уйлари билан машғул эди. Кеча табиат гўзаллигини кўриб масъуд порлаган кўзлари ҳозир юмуқ, у кўзларини очгиси келмайди, очса ҳақиқат ҳаёлидаги дилбар юзига парда тортишидан қўрқади.

От қаёққа юришини билмай, катта йўлда бир оз турди, кейин йўл бўйидаги ўтлардан чимчилаб секин-аста юриб кетди. Унинг қаёққа юрганини, ора-сира тўхтаб ўт чимчиллаганини сезмас эди Ғуломжон.

«Ким ўзи, кимнинг қизи? Нимаси сеҳрлади мени? Бир қиё боққаними? Ё лабларида жилва отган табассумми? Юрагимдаги яра қайдан? Кўзларида чақнаб кетган ўт тиги очмадимикан бу ярани?»

— Ассалому алайкум!

Ғуломжон сесканиб кўзларини очди. Ёнидан ўрта ёшли, мардикорнамо бир киши кир қопини орқалаб ўтиб кетаётган эди. У Ғуломжоннинг алигини эшитиб бир қаради-ю, йўлига кета берди. Ғуломжон тизгинни қўлга олди. «Ана холос, бу одам мени танирмиди экан? Аҳволимни хўб томоша қилгандир? Шарманда бўлдим!»

Ғуломжон отнинг жиловини силтади, кейин қаёққа кетаётганини аниқлаш учун у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради. От тўғри кетаётган эди. Ҳу ана, икки қирғоғи баланд кўтарилган Каттаариқ. У баданини қуёш қиздираётганини сезиб, вақтнинг чошгоҳга яқинлашиб қолганига ҳайрон бўлди. «Шу вақтгача нима қилдим?— деб ўйлади кўнглида.— Уйга айтмай чиқиб кетдим, балки хавотир қилишаётгандир? Қайтиш керак. Йўқ, ўзини кўрмаганимга яраша кимлигини билмай қайтаманми? Лекин кимга ёриламан? Қимдан сўрайман? Отамдан сўрайми? А, қайси юз билан? Йўқ, йўқ, худо сақласин. Айтмоқчи, отам ҳам,

Мадаминхўжа ҳам хирмонга орқаларини қилиб ўтиришган эди-ку!»

Ғуломжон чуқур тин олди, кўзларини юмиб ҳеч нима ўйламасликка тиришди, бўлмади. Эзгувчи ўйлар бостириб келар: «Қани, қани у қидирганинг?» деб ҳоли жонига кўймай сўрар эди. У кимгадир жаҳл қилаётгандек бошини қаттиқ силтади, кўзларини чаноқларидан чиққудай кенг очди. Энди у дала манзараси билан овунмоқчи, шу йўл билан бемурувват ўйлардан қутулмоқчи эди. Бу ҳам бўлмади. Катта ариқнинг шағал тортиб кутарилган баланд қирғоғи қишлоқнинг тоғ томон манзарасини тусиб олган эди. У отини қистаб ариқ лабига чиқди. Пастда, ёйилиб кетган кенг ўзанда куз суви чулдираб оқар, тағидоғи ранг-баранг тошлар ўз жимирлари билан кўз ўғирлар эди. От сувни кўрар-кўрмас жилов тортиб пастга интилди. Ғуломжон ҳаёли тарқалганидан қувониб, отни ўз майлига қўйиб берди. «Жонивор, юраги ёмон куйибди», деб ўйлади-ю, рўпарасида тўш очган манзарага ҳуши кетиб қараб қолди. Ўзоқда — баланд тоғ, унинг этаклариди — япроқлари сариқ дарахтлар, берида — каталак нахтажорлар. Осмон мусаффо. Қуёш тик кўтарилган, отанин ер юзини ёндиришга қасд қилгандек беаёв...

Ғуломжон бирдан сесканиб тушди, хушнуд югурган кўзлари бир нуқтада тақа-тақ тўхтади. У ерда, ўша машғум нуқтада, тўрт нафар инсону бир нафар ҳайвон тирмашиб отирди. Улар ер ҳайдардилар. Омоч қулоғида уни экки ўн уч ёшли нимжонгина бола, қўшнинг бир томонида эркак, ина бир томонида аёл, олдинда эса устига сити сиккиз ёшли бола миниб олган семиз эшак. Ғуломжон бир неча зум ҳайрат ва даҳшат ичиде нест бўлиб турди, кейин бирдан отига қамчи босди.

От ҳали сувга қонмаган эди, беҳос тушган қамчидан бошини азод кўтариб, ариқнинг у лабига сакради.

— Ё оллоҳ, бу қандай бадбахтлик! — деб юборди Ғуломжон, кўз ўнгиде барала очилган даҳшатли манзара олдида шошиб қолиб.

Ғуломжон қўшчилар яқинига келиб бир чеккада тўхтади. У шундай алам талвасасида эдики, салом бериш ҳам, ҳол сўраш ҳам эсиге келмади. У бу тўрт нафар бечора жоннинг қайси бирисига ачинишни билмас эди. Эшак яғринига канадек ёпишиб олиб, уни ҳадеб хи-хилаб қистаётган мурғак болага ачинсинми? Ё омоч қулоғига қорни билан ётиб олиб, уни чуқурроқ юргизиш пайида

гоҳ оёқлари ерга тегмай кўтарилиб, гоҳ ерда судралиб бораётган жафокаш болага жони ачисинми? Ё бўлмаса буларнинг бахти қаро ота-оналарининг шўрларига куйсинми?!

Ғуломжон турган ерида тахта бўлиб туриб қолди. У қимирлашдан, бир нарса дейишдан ожиз эди. Кўзлари рўпарада, рўпарасида кўриб турган дўзах азобида. Ана, қўшнинг бир томонида кир, ямоқ иштонининг почалари тиззаларидан юқорига чиқариб ҳимариб олинган ярим яланғоч нимжон эркак. У қўшнинг кўндаланг ёғочини гоҳ чап елкаси билан, гоҳ ўнг елкаси билан чираниб итаради. Пешанаси эски латта билан танғиб олинган, ел ялаган қора, кир юзидан, офтобда яллиғланган, суякларини бўртиб чиққан қотма баданидан тер ёғилади. У чиқалдак оёқларини ерга қадаб, ёғочни итаради ва сира тинмай кичик ўғлига буюради:

— Ҳайда, бўтам! Бўшаштирма! Ҳа, бўшаштирма!

Ёғочнинг нариги учини гавдаси мўъжазгина бир аёл итариб боряпти. У елкасига шапалоқ-шапалоқ ямоқ тушган кир, эски кўйлак этаклари орасида гоҳ уралашиб қолади, гоҳ чалишиб йиқилиб кетади, яна туриб итаради. Кўйлаги жиққа ҳўл, сийрак сочлари тўзгиган, боши очиқ. У ҳам эзгин, ҳоргин товуш билан ўғлини қистайди:

— Ҳайда, болам! Ҳайда, айланай! Ҳа, бўшаштирма!

Аёл ҳолдан кетган эди, оғир аравани қирга тортиб чиқаётган отдай ҳансирар, лаблари қалтираб, ранги ўчиб борарди. Бирдан кўзлари тинди, шалоппаб қоқ ерга йиқилди!

— Тўхта!

Эркак югуриб келиб хотинни бошидан кўтарди. Хотиннинг боши шилқ этиб эркак тиззасига тушди.

— Сув! Сув олиб кел, ўғлим!— деб қичқирди эркак, ёнида тиззаланиб онасига мўлтираб турган катта ўғлига.

Ўғли чопиб бориб сув келтирди, хотин юзига сув сочишди. У бир сесканди, кейин қўрғошиндан қуюлгандек оғир қовоқларини зўрға кўтариб, хира, сўлғин кўзларини очди. Эри унинг оғзига сув тутди, аёл сувни шимириб, оёқни тириш, қотма қўли билан секин итарди. Шунда ёшданми, пешанасидан оққан терданми намланган кўзларини катта очиб, бирдан юзини енгини билан тўсиб олди.

Ғуломжон булар олдида ерда отини жиловлаб хомуш турар эди. Эркак даст ўрнидан туриб кетди. У хаёлга чўмиб, ғам чекиб турган кишини танир эди.

— Э, келинг, мулла Ғуломжон,— деди у қўл қовуштириб.

— Отини олинг, Матқовул ака!

— А? Нимага?— Ҳайронликдан Матқовул аканинг кўзлари олайди.

— Келинбувимни ҳам, болаларни ҳам қийнаманг. Эшак билан қўшиб еригизни ҳайдаб олинг.

Матқовул ака шошиб қолди. Дунёда шўри-ғавғодан, бахти қароликдан ўзгасини кутмаган бир бечора учун ақл ишонмайдиган катта бахт эди бу. Худодан тани соғлиқ сўрагани эсида, юртга тинчлик, элга омонлиқ сўрагани эсида, бенимон ўлдирма деб илтижо қилгани ҳам эсида, аммо мушкулнинг осон қил, ерни ҳайдаб олай, от бергин деб сўрамаган эди-ку! Шунинг учун у отга эмас, нарироқда болаларини қанотига олиб ўтирган муштинлар, ранглар хотинига қаради. Хотини мазлум юзида омонатдай кўринган бир жилмайиш билан Ғуломжонга қараб турарди.

— Вой, сизмисиз, айланай Ғуломжон! Бошим айланиб, қираниг, танимабман. Келинг, айланай. Хадича бувим саломат юрибдими?

— Худога шукур, саломат,— деди Ғуломжон, энди ўзини нича ўнглаб олиб.— Далага чиқиб эдим, сизларни кўриб, тикка келиб қолдим, хафа бўлмайсиз-да Салтон хола.

— Вой, айланай, биздақа тунроққа беланиб ётган бечораларни қадр қилиб кўргани келасизу, бошимиз осмонга етмай, хафа бўламизми? Ҳай, ўтиринг бу ёққа, айланай.

Салтонбуви ўрнидан турди-ю, бу ер ўтириладиган жой эмаслигини, палос йўқлигини кўриб қизариб кетди.

— Эсим қурсин, сизин ерга ўтиринг деганимни қаранг.

— Йўқ, йўқ, хафа бўлманг,— деди Ғуломжон, Салтонбуви кўрсатган ерга ўтира туриб.— Шундай қилайлик, Матқовул ака, от билан эшакни қўшга қўшинг. Келинбувим укаларим билан уйга қайтсин. Чарчаган бўлсангиз ўзингиз ҳам дам олинг. Мен ҳайдаб берай.

Салтонбуви кўзларига ёш олиб дуо қилди.

— Худоё умрингиздан барака топинг. Илойим яхши қайлиқ олиб, бола-чақали, певара-чеварали бўлинг!

Ғуломжоннинг юраги шиг этиб кетди. Бирдан боши айланиб, кўзларига хирмон кўринди. Пастки лабини ичида хиёл қимтиб, кўзларини бир юмиб очди, кейин ўзини тутиб, ясама жилмайиш билан Матқовул акага қаради.

— Чамамда, бу ер аввал вақфга қарашли¹ эди шекилли?— деб сўради у тангирқаб.

— Ҳа, вақфники. Икки йилдан бери ўт босиб ётган эди. Мутаваллига ялиниб, раҳматли имом домлага ялиниб, зўрға сўраб олдим.

— Бутунлай беришдими?

— Ўлар! Тўртдан бирга² беришди,— деди Салтонбуви куюниб.

— Бирини мутавваллига берасизларми?

Матқовул ака аввал хохолаб кулди, кейин бирдан юзи тиришди, қовоқлари тушди.

— Худо бандасини яратганда, пешанасига чоракор бўласан, деб ёзмасин. Ёзгандан кейин кунинг шу-да, мулла Ғулом! Ерни минг азоб билан ҳайдайман, уруғлик топаман, ҳосилнинг тўртдан бирини олсам, худога шукур дейман. Ҳали экилмаган, унмаган буғдой устида бошим минг ёриляпти. Эшакни икки чорак буғдой бераман, деб ялиниб юриб зўрға олиб келдим. Э-ҳа, камбағалнинг шўрини асти сўраманг!

Ғуломжон бир юмалоқ кесакни олиб уқалаб ўтирар, хаёлида кеча отасига айтган сўзлари такрорланарди: «Жаннат, жаннат, дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан?» Ҳа, шундай дедим. Агар Қорабулоқ жаннат бўлса, бахтиёр ғилмони Матқовул ака бўлдимиз? Миясида қайнашган ўйлар Ғуломжонни ларзага келтирди. Кеча Қорабулоқни жаннат деганда отаси тескари ўгирилиб олганини энди англади. «Э-ҳе, мен дунёнинг оқу қорасига тушунмас эканман. Жаннат деганим дўзах эканидан беҳабар эканман!..» деди-ю кўнглида, ўрнидан туриб этагини қоқди...

¹ Вақфга қарашли — мачитга қарашли, мачитга ҳадя қилинган.

² Тўртдан бирга — ишловчига ҳосилнинг тўртдан бирини бериш шарти билан.

КИГИЗ ТАГИДА ЯШИРИЛГАН КИТОБ

Ғуломжон кейинги вақтларда танҳоликка майл бўлаб, муллаваччалар суҳбатидан узини тортадиган бўлиб қолди. Балки бунга қишнинг қаҳратон совуқлари, неча кундан бери кўз очирмай ёғаётган қор сабаб бўлгандир? Ё танида нохушлик, ёхуд дилида бир сиёҳлик бордир? Ҳар ҳолда Ғуломжон буни ҳеч кимга айтмайди. Мударрисдан сабоқ олади-да, ним қоронғи ҳужрасига кириб, китоблари орасига кумилади. Неча ойлар бўлдики, унинг булбулники сингари хушовози баланд шифтли хонақоҳнинг кенг бағрида қуръон сураларига қовушиб янграмайди, неча йиллардан бери мадрасада бирга истиқомат қилишиб келган дўстлари гурунгида қаҳқаҳаси эшитилмайди. Ҳужрасига вақти бевақт дўстлари кирибса, китоб устидан бош кутармай, тафаккур оламида қайтмайди. Ундаги бу поғаҳоний ўзгариш сабабини ҳеч ким билмайди. Балки бултур севги фариштаси хирмонда отган ўқдан дили жароҳатдадир? Балки Матқовулнинг бадбахтлиги юрагини ғаш қилиб қўйгандир? Қишлоқда уч кун хомуш ва беҳуш юриб шаҳарга қайтаётганда ота-онаси ўртага олиб айтган гаплари оғир ботгандир?

Ҳа, танини онаси бошлаган эди ушанда:

— Айланай болам, ўн битта бола кўрдик, ўни ўлиб, битта сен қолдинг. Улардан ҳеч бирининг орзу-ҳавасини кўрмадик. Ҳаммаси кўнглимизда доғ, кўзимизда ёш қолдириб кетди.

Онаси сўзининг учи билан кўз ёшларини артди.

— Ингламанг, буни, худонинг иродаси,— деди Ғуломжон, бундай гаплар онасининг ҳилвираган қалбига шалҳам бўлолмаслигини билса ҳам.

Шу вақтгача қалласини солиштириб, уйга ботиб ўтирган отаси ўғлига термиллиб қаради. Ғуломжон унинг кўзларидаги муңни кўриб, ерга қараб олди.

— Биз ҳам дунёдан орзу-ҳавас кўрмай ўтмасак, кўнглимизнинг очқлигида бошингизни иккита қилиб қўйсак деймиз-да, ўғлим,— деди чол ҳамон мўлтираб туриб.

Ғуломжоннинг эсига бирдан хирмон тушиб кетди. Пуқ, хирмон эмас, хирмонда бир қиё боқиб кетган оқ

билак, жоду кўзлари билан юрагига ўт ёқиб кетган ма-
лак кўринди. Аммо унинг кимлигини билмас, билганда
ҳам шуни олиб беринглар, деб айтолмас эди. У йигирма
бирга кириб, севги гаштини сурмаган, унинг захрини та-
тимаган эди. Шу уч кун ичида у кўп ўйлади, умрининг
бўшлиқда, равон йўлда ўтганини англади. Дунёда юрак-
ни орзиқтирадиган, ўйнатадиган, гоҳ оғритиб, гоҳ яшна-
тиб юборадиган ҳислар борлигини пайқади. Уни бу ҳис-
лар сеҳрлар, чорлар, ўзига тортар эди. Жоду кўзларни
яна бир кўриш, ҳеч бўлмаганда у кўзлар эгасининг ким-
лигини билиш истаги билан юраги тепарди. Ғуломжон-
нинг тилини лол қилиб қўйган нарсга ҳам шу ҳис ва шу
истак эди. Одоб ва ҳаё-чи? Ота-она олдида одобни унут-
син, ҳаёни поймол қилсинми? «Менга фалончини олиб
беринглар!» десинми? Йўқ, йўқ, бундай деёлмайди. Хайр,
борди-ю: «Майли, билганларингни қилинглар», деса-чи?
О, йўқ, жоду кўзлар нима бўлади унда?

— Яна бир оз сабр қилинглар, ўқишим бир ёқли
бўлсин, кейин,— деди.

Балки ўшанда онасини йиглатиб, отасини мўлтиратиб
кетгани учун шу кунларда ичини еб юргандир? Ё бўлма-
са, йўлда учраган одамнинг гаплари таъсир қилдими-
кан?..

Ғуломжон қишлоқдан чиқаверишдаги қирга етганда,
у ерда дам олиб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Бу
одам Ғуломжон яқинлашганда дарров ўрнидан туриб
салом берди:

— Ассалому алайкум, мулла Ғулом!

— Ваалайкум ассалом.

— Мени танимадингиз-а?— деб кулди у киши.

Ғуломжон танимас эди. Уялиқираб жилмайди.

— Мен сизни ўзоги кунни далада, саман от устида
кўрган эдим. Ўйланибми, уйқусирабми турган экансиз.

Ғуломжон эслашга уринди, лекин эслай олмади.

— Ҳеч эсимда йўқ,— деди у, хиёл қизариб.

— Йўғ-э, салом бериб ўтганимда, бир қараб қўй-
дингиз-ку.

— Ҳа, ҳа, сизмидингиз ўша киши?

Йўловчи «ҳа» дегандай қилиб бошини эгди. Шундан
кейин ўрталарида гап улашиб кетди.

— Мен ҳам қорабулоқликман,— деди у киши.— Қиш-
лоқда жигарим бор, кўриб кетяпман,

— Шаҳарда турасизми?

— Ҳа, саккиз йилча бўлди,— кўчиб кетганмиз.— У Гуломжоннинг ҳайратли кўзларини кўриб, изоҳ бера бошлади:— Қишлоқда сиқилиб қолдик. Икки таноҳ еримиз, товуқ каттагидай эшимиз бор эди, отам раҳматли буларни Болта кўнасга, жонини бўлса худога топшириб қутулди. Мен сиз тенги йигит эдим, онамни, укаларимни олдиму шу қишлоқда турмасам бўлдим, деб шаҳарга кетиб қолдим.

— Қалай, шаҳарда тузук турибсизларми?— деб сўради Гуломжон.

— Шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам бир қаро гуру, лекин шаҳарда унча-мунча иш топилиб туради. Иннайкейин, шаҳарда турганимиз, одамнинг кўзи ҳам очилар экан.

Гуломжон ўйланиб қолди. Одамнинг кўзини илму урғини очди, деб билар эди. Нега у: «Шаҳарда одамнинг сўзи очилар экан?» дейди ё ўқирмикан-а? Уст-бошидан ҳам муаллимиччага ўқинамайдими? Оёқларида кўн этик, ёғинда рўм ёқа кўйлак, чолпор, булар устидан пахтаси чиқиб кетган мотгор чопон кийиб олибди.

Гуломжон ҳамроҳига мулоҳимгина қараб:

— Нем-шарифларини билсам,— деди.

— Қудрат.

Гуломжон анчагача ўйланиб борди, уни ҳамон Қудратнинг бонги сўзи қизиқтирар эди.

— Шаҳарда нима касб қиласиз, Қудрат ака?

Қудрат унинг кўнгидаги бесаранжомликни сезиб турганимизга ажабланиб қолди:

— Миндасиди ўқийман, муллаваччамап,— деди.

Уни қўшилиб эди Гуломжон ҳам кулди.

— Ўқ. рости?— у кулиб туриб яна сўради.

— Денода ишлаймап.

Гуломжон бу сўзни тушунамас эди.

— Диббий?— деди у сўзини англамай қолгандек.

— Денода, поезд ишхонасида.

— Ҳа,— деди Гуломжон ажабланиб.

Гуломжон поездин кўрган бўлса ҳам, лекин ишхонаси боранидан бехабар эди. Уни ҳозир поезд ишхонаси эмас, ўшандй ишхоналарда бир мусулмоннинг ишлагани ажаблантирар эди.

— Тавба,— деди у ҳайратини яширолмай,— мен унда жойларда фақат ўрислар ишлайди десам, мусулмонлар ҳам бор экан-да?

Қудрат беозор қилиб кулди.

— Ҳа, ҳа, бор,— деди у фахрланиб.— Депода, пахта заводларида ишлаётган мусулмонлар анчагина бор. Лекин баримиз ҳам қора ишда ишлаймиз, мастеровоймиз, ўқимаганмиз-да, машинанинг тилига тушунмаймиз. Қани энди сиздай ўқиган, илмли кишилар бўлса-ю, машинанинг тилига тушунса, ўзи ҳам антиқа машиналар ясаса...

Ғуломжон ўнғайсизланиб, анчагача жим борди. Ёнидаги одам, назарида, чўзилиб, бўйи ўсиб кетаётгандай туюларди. Шундай туюлган сари Ғуломжон ўзини кичкина, бачкана ҳис қилиб борди. Энди бояги сарбастлигини йўқотиб, суз тополмай қолди.

— Депода анча яхши йигитлар бор,— деди Қудрат, Ғуломжон гапира бермагандан кейин ичи пишиб.— Мастеровойлар менга уни-буни ўргатиб туришади, лекин илм бўлмагандай кейин, мактаб кўрмаганингдан кейин дарров илиб ололмас экансан. Ўқимаганимга жуда армон қиламан. Менга қаранг, мулла Ғулом, мана, сиз мадрасада ўқийсиз-а? Ҳа, баракалла, сизларга ҳам шундай илмни ўқитишадими, йўқми?

Ғуломжон қандай жавоб берсам экан, деб пича ўйланиб турди, кейин:

— Мадраса диний мактаб. Лекин риёзиёт, илму ҳикмат, ҳандаса, кимё деган дарслар ҳам ўтилади,— деди.— Ўтилишга-ку ўтилади-я, аммо лекин...

— Орқасига тушадиганлар бўлмайди, шундайми?— деди Қудрат унинг сўзини бўлиб.

— Йўқ, нимага? Тушадиганлар ҳам бўлади. Масалан, шаҳру Самарқандда Мирзо Улуғбек расадхона қурган, Хоразмда Абурайҳон Бируний алжабр илмига асос солган. Бухорий шарифда Абу Али ибн Сино деган баъроят улуғ табиб ўтган. Лекин булар ва буларга ўхшаган кўп уламо ва фузалолар мадрасада кўрган таҳсилларига қаноатланиб қолмай, ўз саъе-улмларида жонбозлик қилганлар.

— Бундан чиқди, сиз ҳам жонбозлик қилсангиз, бирон мачитга имом ё мутавалли бўлиб қолмасангиз бўлар экан-да?..

Шу гапдан кейин улар узоқ жим қолдилар. Бундан кейин йўлда бўлган бошқа майда-чуйда гап Ғуломжоннинг эсида қолмади. Шаҳарга кирганда улар бошқа-бошқа кўчаларга бурилиб, ажралишдилар.

Ғуломжон хуфтон намозидан кейин тўғри ҳужрасига кириб кетди. Юпқа, мурабба пишиқ ғиштан қурилган бу

хужра тоғни тешиб қилинган кичик горга ўхшар, қишин-
ини офтоб тушмагани учун зах ҳиди анқиб турар эди.
Дарча очилиши билан қоронғи хужрага совуқ ёпирилиб
қирди. Гуломжон тоқчани тимирскилаб гугуртни топди-
ди, чақиб, ўчоқ бошида турган жинчироқни ёқди. Бўйи
икки, уни бир ирим қулоқча келадиган тор хужра жинчи-
роқининг хира бугида сарғимтил тус олди. Гуломжон жин-
чироқни кутариб бир зумгина ўй сўриб турди. Кейин туғри
бориб, дарчаларда енидаги сандалга келди. Чироқни тун-
таросиниқ сопол товоқчага қўйиб, ўзи сандалга ўтирди.
Қулоқларини кўрна тағидан сандалга тикди. Лекин у ерда
ҳам хужрадаги сипари буюқ ўйнарди. «Андек ўт қил-
масан бўлмайди», деб ўйлайди-ю, ўчоққа бориб, майда
тош тарақчалардан ўт қалади. Қуруқ ўтини бир зумда ло-
вилаб ёниб кетди. Гуломжон ўчоқ ёнига ўтириб, қўлла-
рини нота бошлайди. Ўт юриниб кетгандан сўнг ўчоққа
икки унга ўров ўтга ташлади. Кейин ўчоқ бошидаги
босқичи қулоқчинини олиб, дарча енидаги бурчакда турган
челак олдида келди. Челак чеккасидан мис чўмичнинг
соло чиқиб турган эди, уни ушлаб тортди, лекин чўмич
чиқмади, челакдаги сун музлаб, чўмични тишлаб қол-
ган эди. Гуломжон челакни ўчоқ ёнига келтириб қўйди,
сўмичи ёришини кутиб, ўзи ҳам шу ерда исиниб
ўтирди.

Тошқаранда кутарган шамол гувиллаб дарчани итарар,
ушшга сирқиналаридан қор учқунларини иргитарди. Бир-
лаш шу ишқилга очила бугиқ қаҳқаҳа эшитилди, кейин
ҳинқирок айтилган бўлук узук сўзлар кутарилди. Кимдир
шанин тешиш билан: «Мулла Асад, ҳамқишлоғингизни
чақириб чиқини, иккига ашула қилиб берсин», деди. Гу-
ломжон бу сўзларни аниқ эшитди, чунки булар ташқа-
рида, Гуломжон дарчасининг ўнг томонидаги дарча
олдида айтилган эди. Бошқа биров: «Э, у кишини қўя-
веринг, димоғига тушган қуртларни хужрасида очган
жўжаларига териб беряпти!» деган эди, қўшни хужра
ишида яна қаҳқаҳа чақнаб кетди. «Э, айтдим-а биздан
ўзини тортди қолди деб, курки бўлган экану билмаб-
мига!» — деди аллаким, ичаги узилгудай кулиб.

Ўстма-уст ёғилаётган шалтоқ ҳар қанча жирканч бўл-
са ҳам, Гуломжон ўзини босди, юрагида портлаган ғазаб
ушшосига эмас, инсоф овозига қулоқ осди. Ўрнидан қўзғал-
либ турмоқчи ҳам бўлди, лекин ўзини босди. Ҳар нечаки
улар насткашлик қилишмасин, Гуломжон вазминлик кур-

сатишга мажбур эди. Шунинг учун мажбур эдики, мадрасининг қоронғи ҳужраларида, ҳаммасида бўлмаса ҳам, кўпчилигида ҳаёт шу тахлитда кечарди. Ярим йилгина илгари унинг ҳам беғубор кулгилари шу қаҳқаҳалар ичида жараанглаган кезлар бўларди-ку? Унда беғурин кулгилар бировга озор беришини, оти аския деб қўйилган мазахлар киши кўнглига оғир ботишини ўйлабмиди? «Қандай пасткашлик! Қандай ярамас қабоҳат! Шу маҳалгача сезмаганимга ҳайронман!» деб ўйлади Ғуломжон. Ўйлади-ю, шу кўйи данг қотиб қолди; ташқарида, дарчанинг қоқ рўпарасида аллаким ёнларига попиллатиб урди-да, хўрозга ўхшаш: «Қу-қу-қу-қу!» деб қичқирди. Ғуломжон энди ўзини тутолмади. Бу ҳазил эмас, аччиқ масхара ҳам эмас, шафқатсиз ҳақорат эди. У қўш тавақа дарчани икки қўли билан икки ёнга тарақлатиб очди-ю, ташқарига шиддат билан отилиб чиқди. Ўнг томондаги ҳужрага бир тўда муллавачча ёпирилиб қочиб кириб кетди. Ғуломжон нима қилаётганини ўзи ҳам билмай қўшни дарчага икки ҳатлаб етиб келди. Аммо дарча берк эди. Олов чақнаган кўзлари ёпиқ дарчани кўргандагина у тўхтади. Қўллари ёнига тушди, боши солинди. Аммо дарчани итармади, бир оғиз ҳам сўз айтмади. Орқасига қайрилди, бир-бир босиб ҳужрасига кириб кетди. Дарчани ичкаридан ёпиб, унга орқаси билан суяниб қолди. Ҳали вужудини ларзага келтирган даҳшатли қалтироқ ҳануз тарқалмаган эди. «Нима қилай? Нима қилай?!» деб хаёлида ўзидан сўрар, кўзларини юмиб олиб жавоб излар эди. Анчагача кўзи юмуқ, боши солиқ турди, кейин жавоб топдими ё ўчоқда лаққа чўғ бўлиб қолган ўтга кўзи тушдими, шошиб бориб ҳокандозга чўғни авайлаб солди, сўнг ўрнидан секин туриб, уни сандал ўтхонасига келтириб тўкди. Чап қўли билан кутариб турган кўрпани яна тушириб, ҳокандозни ўчоқ ёнига келтириб қўйди. Ана шундагина челақда эриган сувга кўзи тушди. Қўмғонга сув қўйиб, уни ўчоққа қўйди, қўмғон қорнига учта тарашани тираб, пуфлаб ёндирди, кейин сандалга бориб ўтирди. Ёнидаги токчага чўзилиб довод билан қаламни олди, буларни жинчироқ ёнига қўйиб, кигиз тагидан латтага ўроғлиқ бир нарсани олди, чангларини қоқди, пуфлади, кейин латтани очиб, ичидан бир китоб олди, уни очди, овоз чиқармай шивирлаб ўқиди. Кейин бир парча қоғоз олиб, қамиш қаламни қитирлатиб ёза бошлади. Езганда

ҳам тез-тез китобга кўз ташлаб, чапдан ўнгга қараб
бларади...

Гуломжон машгулотига шу қадар берилиб кетдики,
қўшин ҳужрада ора-сира портлаб турган қаҳқаҳаларни
ҳам, ташқарида уялаётган шамолни ҳам эшитмас эди.
Хатто даринардаси ёнидан қалин қорни ғирчиллатиб ўт-
ган дунурий ҳам эшитмасди. Дарча бехосдан очилганда
ушарроқ шодлиқроқни пуфлаб ўчирди.

— Қим?— деди Гуломжон, қоронғида туриб. Унинг
ишончли ваҳми, ҳайвон бэр эди.

— Мен, мен, шулаа Гуломжон,— деди кирувчи шо-
ҳиб. У чироқни Гуломжоннинг ўзи ўчириб қўйганидан
бизабар бўлаб келди, дарроқ ушар суради:— Қуноллигим
қурсини, шинини дўхисдан очиб, чироқни ўчириб қўй-
дин.

Гуломжон овозини таниди.

— Ашур Мирзо, дўстим!

— Мен, азизим, мен.

Гуломжон ўшарни ўт ёғида қомати хирағина кў-
ривроқ турган дўстини бериб қучоқлади.

— Ёй, боришсиз, дўстим! Соғинтириб юбордингиз-ку
шулаа.

— Борман, борман. Ўзингиз қалай? Мадраса тупро-
ғини ваъо ётибсизми ҳали ҳам?— деди Ашур Мирзо ҳа-
вилазаниб.

— Ҳа, сиздан қолган, табарруқ, яламай бўладими?

Шайонлари хохлаб кулишди. Гуломжоннинг кулгиси
шу қиллар бетубир эдики, ҳужрада қирқинчи фонарь
қинасиданлаб бўлиб кетди.

— Не, яким қурсини, чироқни ёқмай турганимни қа-
ранг,— деди Гуломжон юрагини тўлдирган шодликдан
бағтиёр бўлиб. — Қани, қани, сандалга ўтинг, мен чи-
роқни ёқиб юборай.

Гуломжон шинчироқни ёқди, сандал устида довод
қили, шинин китоб ҳам йўқ эди. У меҳмонини сандалга ўт-
қанин, бир туман дастурхон ёди. Токчадаги қутидан
шайлаа ўрик қоқи келтириб қўйди. Суви қочган иккита
инини бэр экан, уларини ҳам ушатди.

— Э, ҳўн келдингиз-да, дўстим,— деди у қувониб.

— Шунақа, биз истамасак, сизнинг эсингизга ҳам
келмаймиз,— Ашур Мирзо ўнкалаб гапирди.

— Пўғ-е, пўғ-е, ўзингиз биласиз: мутолаа, муколама.
Ҳа, дарроқ, Гутиқиз қалай, катта бўляптими?

Ашур Мирзо қизининг отини эшитиши билан ёзилиб кетди.

— О, учга қадам қўйиб қолди-ку. Тили бирам ширин бўлиб чиққанки, сира қўя берасиз.

— А?— деди Ғуломжон ажабланиб.

— Ҳа, гаплари қизиқ. Билмайман, ким айтган экан: сенинг отинг қушнинг оти, одамга ўхшаб гапирадиган чиройли қуш бор, оти тўти, сенинг ҳам отинг Тўти, дебди. Ана шундан бери: «Дада, тўти қанақа бўлади?»— деб сўрайди-да. Ўзим кўрган бўлсам ҳам қошки эди, таърифини эшитганман, холос. Билганимча айтаман, кейин ўзимиз гапда ўйнаган ўйинни қилиб бераман.

Ашур Мирзо ўтирган ерида қўллариини елкалари бараварида кўтариб, тирсагидан олдинга қараб букди, панжалариини пастга қаратди ва бутун гавдаси билан силкиниб туриб тўтиқушни тақлид этди:

— Тўтиқуш боласига дон беради,
Дон бераман деб жон беради...

Ғуломжон шукуҳ қилиб кулар, Ашур Мирзо эса завқланиб ҳикоя қилар эди.

— Ҳар кун дўкондан борсам аҳвол шу. Тўтиқуш бўлиб берсам, ҳадеб қиқирлаб кулади.

— Худо умрини берсин,— деди Ғуломжон.

Икки дўст анча гаплашиб ўтиришди. Ғуломжон чой дамлаб келтирди, иккинчи чойнак тугаганда Ашур Мирзо Ғуломжондан сўради:

— Ҳўш, ўзингизнинг аҳволингиз қалай, дўстим? Бирон мачитга имом бўлмагунимча мадрасадан бир қадам ҳам жилмайман, деб ўтирибсизми?

— Йўқ, дўстим, аввалда ҳам бундай ният йўқ эди, айниқса ҳозир, ҳай-ҳай!

Ашур Мирзонинг юзига жилмайиш югурди, кўзларида ғалати бир ўт чақнади.

— Ундай бўлса, бирон бойнинг хизматига кирасизми?— деди кўзлариини макрона сузиб.— Мирза бўласиз, магазинда ишлайсиз, яхшигина пул топасиз.

Ғуломжон дарров жавоб қилмади, дўстининг муғамбир кўзларига тикилиб турди.

— Ҳўпми?— деди Ашур Мирзо, мулойим қилиб.— Менинг хўжайиним — Болта кўпас, ҳажга жўнайман, деб юрибди. Чамамда, мени бирга олиб кетса керак.

Хокдасангиз, сизни ўрнимга тавсия қилишим мумкин
эди. Маъқулми?

— Пуқ, бу иш ҳам менга тўғри келмайди.

Ашур Мирзо хохолаб кулиб юборди.

— Ана холос, нима касб-кор қилмоқчисиз? Имом-
ликка унамасангиз, мирзаликка юрмасангиз... •

— Мактабдорлик қиламан.

Ашур Мирзо яна бадтар хохолаб кулди.

— Офарин, ҳали болаларнинг нонини туя қилиб бе-
роҳан, нафисоналик оламан, сунурги пули оламан, бўй-
ри пули оламан дегин? Бой бўлиб кетар экансиз-да, дўс-
тим!

— Пуқ, ҳеч нарса олмайман, меннинг мактабим бош-
қоча мактаб бўлади.

Ашур Мирзо бирдангина кулгидан тўхтади, кўзлари
дифразия олабди.

— Меннинг мактабимда ўқийдиган бола уни битир-
гандан кейин мачитга нжом ё бўлишга қози бўлмайди.

— Нима бўлади, осмонга устун бўладими?— деди
Ашур Мирзо, очик бир киноя билан.

— Саноо захри қанчалик ўткир бўлса ҳам, Фуломжон
каффири бўлмайди, оғир туриб гапира берди.

— Қим билари, балки осмонга чиқадиغان устунни
ўйлаб анқарадиган одам бўлар. Мана, одамлар темир ус-
тунга оташ арака берганинанти, нахталарни алмисоқдан
қилган чигирикда эмас, машинада чиқаришяпти, одам
бирон қилиш ишини одам боласи қилолмайди дейсиз-
ми? Пуқ, қўлади. Фақат бунга ешликдан ўргатиб бориш
керекки ўшайли.

— Ўргатиш, зора осмонга устун, кўрнага енг, ҳо-
нути қонқоқ, ошпиноққа қини ўйлаб чиқаришса, камини
шу эди.

— Мен фақат сизга иниятимни айтдим,— деди Фулом-
жон майинини кулиб-сираб. — Лекин ўзимда ундай илм
бўш. Ўргатиш, ўргатсам, дейман холос. Утган йили бир
қийинчиликим менни жуда ёмон мулзам қилди. «Мадра-
сада маошга ўйлаб чиқариладиган илм ҳам ўқитилади-
ми?» деди. Ер-ериладими ю, ерга кириб кетмадим.

Ашур Мирзо хихилаб кулди.

— О баччагар-ей, гапини қаранг-а!

— Гапини тўғри, Ашур Мирзо!

— Гапини тўғри бўлса, «ўқитилмайди, қўлнингдан келса
сен ўқити», демадингизми?

— Мана!

Ғуломжон кигиз тагидан китоб олиб кўрсатди. Ашур Мирзо қўлига олди, устидаги таниш ёзувни ўқиди: «Чор китоб». Хўш, нима бўпти?

— Очинг, ичини очинг!

Ашур Мирзо китобни очди-ю, данг қотиб қолди, кўзлари чаноғидан чиқар бўлди.

— Ўрисча-ку!

— Ҳа,— деди Ғуломжон овозини пасайтириб.

— Нима китоб?

— «Букварь».

— У нима деганингиз?

— Алифбо.

— Ўқияпсизми?

— Ҳа, бир одамнинг ёрдами билан.

— Ўрисми?

— Йўқ, мусулмон.

— Ўрисчани қаердан билар экан у?

— Поезд корхонасида ишлайди.

Ашур Мирзо китобни сандал устига ташлади. Бу Ғуломжонга ғалати туюлди. У Ашур Мирзога таажжубланиб бир қаради-ю, китобни олиб, яна кигиз тагига яшириб қўйди.

Туртинчи боб

ДАРЕГА ҚАЙТИШ

Баҳорнинг ҳаётбахш дамлари мадрасага ҳам жон киргизди. Уч томони ҳужралар билан ўралган саҳн ўртасидаги садақайрағоч шохларида чумчуқлар чирқиллашиб кўкламни олқишлайдилар, шохдан шохга қўнадилар, зурриёд ғамида ин қурадилар. Аллайқайлардан қалдирғочлар ўқдай отилиб келиб, мачит ичига кириб кетадилар, чуғурлайдилар, шифтга осилиб олиб уя соладилар. Ана битта қалдирғоч мачитнинг тахтадан қилинган баланд панжарасига ўтириб олиб, ҳадеб «валфажри» ўқияпти.

Томлардаги буғдойлар бошоқ чиқарди, ораларидаги лолақизғалдоқлар қип-қизил бўлиб очилди. Муллаваччалар эса ўзларини офтобга солиб, қафасларидан учирилган қушлардай яйрай бошладилар. Бир ҳафта илга-

ри саволаб ёққан ёмғирдан сўнг офтобнинг қизиб кетиши қари мударрис Камолуддин махдумни ҳам ҳужрасидан чиқариб юборди. У киши садақайрағоч тагидаги супага жийи солидириб, талабаларга шу ерда дарс бера бошладилар. Мана бугун ҳам ўзлари супанинг сўрига солиingan қўшни тўшак устида саллалик ўтириб, олдида давра қўрган муллаваччаларга ахлоқдан дарс беряптилар.

— «Аттайиботу литтайибина», деганлар Саллалоҳу алайҳиссалом, қуръони каримдан оят келтириб. Анинг сўраш маъноси бу эрур: заифони покка мардумони пок, кимни масалла, дилол аёлга ҳалол эркак равойи шаръий-аур.

Давра шу таҳлит дарс бера туриб, бирдан муллаваччалар қатарини ҳўа югуртира бошлади. Етмишдан ошиб қилди. Бунга йетмагач аўринган шўх, йирик кўзлари оқиб торди. Ўқ аралашган ўзёқ қонлари жийирилди, сойраб, бошидан киникларга қанқоқлари устидан ошиб бориб, ўзёқ қонларига тўганиди.

— Гулом қаёнда?

Домла бир кишини эмас, ҳаммага қараб туриб савол берди. Сўрайд тажентлик, асабийлик бор эди. У киши табиатан эгир, хушфеъл олам бўлсалар ҳам, лекин муллаваччаларнинг дарсларга совуқ қараганларини, берилган совоқларини вақтида тайёрламай, кунларини ялло билан ўтказганларини, айниқса, дарсга келмай қолганларини билсалар, табарруҳ манқоларини унутиб, бирдан тутаб қотардилар. Ҳар бир фозилнинг ўлига хос заиф томони бўлганидек, мадрасанинг чирик, зах гиштлари орасида оқиниблаб турган бу жинчироқнинг ҳам муллаваччаларни талжжубга соладиган жаҳолати бор эди. Бундай ҳоллар тез-тез бўлмаса ҳамки, йилда бир ё бир неча бор бўлар, шундай пайтларда бу оний жаҳолани фақат сўкунатгина забот этиши мумкинлигини муллаваччалар яқин билар эдилар. Шунинг учун домланинг ағузмаи саволига жавоб бергувчи бўлмади.

— Мен сизлардан сўрайман, Гулом қаёнда? — деди у, кизласини хид қалтиратиб.

Давра ўртаенди тиз чўкиб ўтирган қорамағиз, хушрўй муллавачча, боитдан солиғлиқ бошини кўтариб бир нарсга демоқчи бўлган эди, тарғил соқоли тутамга кириб қолган ва таҳил юзига зах ҳужраларнинг сариқ тамғаси бошилган бир чувак муллавачча илдамлик қилиб қолди.

— Тақсир,— деди у, тиз чукиб ўтирган ерида қўл қовуштириб,— мулла Ғулом Ашур Мирзога таассуф қилиб, мадрасани тарки абад қилмоқ азминдадурким, анинг саибадди толибул илмларни, аз жумла каминани камтаринни ғазабнок қилмоқдадур. Неча ойдурумим, биз ёру бу родарлари бирлан ҳамсуҳбат, ҳамкалима бўлмоғлиқдан қочиб, умри ганиматини қаёнлардадир зое ва фоний этмоқдадур. Кеча оқшом Ашур Мирзо бирлан кетиб, ҳануз қайтмади ва бинобарин, бугун бомдод намозини тақсирим имоматларинда иқтидо этмади.

Чувак муллавачча гапини тугатиб, тик ҳолда қўл қовуштириб турди. Махдум бўлса узун оқ соқолини ўнг қўли билан силаб:

— А? А?— деяр эди.

Қорамағиз, хушрўй муллавачча ўрнидан турди.

— Асад қорининг гаплари дуруғ, тақсирим,— деди у домлага қараб.— Мулла Ғулом неча кундан бери бетоб, ниҳоят бугун ётиб қолди.

Махдум унга синовчи назар билан тикилиб турарди. У гапини тугатиб, ихчам салла остидаги хушбичим калласини хиёл эгиб таъзим қилгандан сўнг, махдум Асад қорига «шундайми?» дегандек қаради. Асад қорининг сарғимтил юзида қизариш бўлмаганидек, бўзариш ҳам кўринмас эди. У истехзо билан жилмайиб, елкаларини силкиб қўйди.

— Не дерсиз, мулла Асад, анинг гапига?— деди махдум, калласи билан қорамағиз муллавачча томонга ишора қилиб.

Асад қори энди бўзарди, зах ердан сизиб чиққан сув сингари ичидаги ғашлик юзига урди, юпқа лаблари қалтиради, лекин узини йўқотмади.

— Каминанинг беғараз ва беозор сўзларини дуруғ демоғлиқ бирлан тақсирим олдинда одами беандешлик қилдилар бу киши, наинки камина...

— Мулла Асад!— деди қорамағиз муллавачча унинг сўзини бўлиб.— Домламизнинг ҳурмати бўлмаса, сизнинг бу хатти баддингизни ғийбат демоғлик жойиз эди.

Асад қори бир нарса чақиб олгандек, бирдан сесканиб тушди. Ихтиёрсиз олдинга интилди-ю, бир нима демоққа чоғланди, лекин махдум ўнг қўлини кўтарди.

— Бас!— деди у, кейин энг чеккада ўтирган ёш муллаваччага юзланди:— Туринг, ҳужрасидан хабар олинг, бўлса бунда чиқсун.

Ёш муллавачча таъзим билан ўрнидан туриб Ғуломжон ҳужрасига йўлланди. Хужра садақайрағочнинг орқасида эди. Домла ҳам қайрилиб қараб турди. Ёш муллавачча дарчани очиб ҳужрага кирди, у ердан бунинг ҳол сўрагани ва Ғуломжоннинг нимжон товуш билан қилган жавоби эшитилди. Бир неча минутдан кейин у ердан икки киши чиқиб келди.

Ғуломжон эғнида пиёзи чакмон, бошида савсар телпак билан келиб мударрисга салом берди. Камолуддин махдум ҳўмрайган қовоқларини аста кўтариб қаради. Ғуломжоннинг ҳамиша тароватли оппоқ юзи қизарган, кўзларида ҳарорат намлиги намоён эди. Домла унинг бетоблигини кўрди-ю, Асад қорига ер остидан ҳўмрайиб қўйди.

— Қаттиқ бетоб бўлмасангиз ўлтиринг,— деди у Ғуломжонга,— сабоқни эшитурсиз.

Ғуломжон таъзим билан супа четига ўтирди. Домла қовоғини солиб анча ўйланиб турди. Муллаваччалар ҳам бошларини ҳам қилиб ўтирар эдилар.

— Хўш, нимада тўхтаб эрдик?— деди домла ўз-ўзича, кейин дарров топиб олди.— Ҳа, аттайиботу литтайибина. Сўгин: «Аззони лоюн қаҳу иллаззонията», деганлар. Яъни зино қилмиш эркак никоҳ қилинмайдур, фақат зино қилмиш заифага никоҳ қилинур.

Домла шу оят атрофида узоқ гапирди. Зино қилғувчиларнинг, яъни бегона хотин билан ўйнашганларнинг бу дунёда аҳли муслим, у дунёда худо қаҳрига учрашларини айтиб муллаваччалар юрагига дўзах ваҳмини солди. Домла сабоқни тугатиб, энди ўрнидан қўзғалмоқчи бўлганда Ғуломжон савол бериб қолди.

— Шариатдан маълумки, зино қилғувчи эркак девор тагига бостирилиб, зино қилувчи заифа эса тошбўрон қилиб ўлдирилади, яъни уларга ёруғ дунёда умр йўқ. Бас, бундай бўлғоч, никоҳларига не ҳожат?

Махдум шунча йиллар мударрислик қилиб ҳам бу хил қалтис саволга дуч келмаган эди. Шунинг учун ўзини анчагина йўқотиб қўйди. Дарҳақиқат, бу савол ўзига ишонарли жавоб талаб қилиш билан бирга, асрлар буйи тарғиб ва татбиқ қилиб келинаётган бир асом мантиқи-га имтиҳон ҳам эди. Масаланинг биринчи ва муҳим томони шу бўлса, махдумни ташвишга солган иккинчи томони ҳам бор эдики, махдум ана шунинг андишаси билан мақбул жавоб қидиришга мажбур бўлди. У гапни

ўзининг обрўйи устида кетаётибди деб ўйлар, бу ўй миясида кўпчиб, юзига уриб борар эди. «Дарвоқе, бир ёқдин ўлимга ҳукм қилиниб, иккинчи ёқдин никоҳ ҳақида дам урмоғлиқ бачи маъни? Йўқ, йўқ!»

— Йўқ, йўқ, бу андоза тафаккур, аввалам, куфр, сопиян, шариати шарифга шаку баддур, зеро, «Валҳабисоту лиҳабисина», яъни бузуқ аёлларга бузуқ эркакларгина раводур. Бинобарин...— домла гапининг учини йўқотиб қўйдими ё фикридаги ошкор зиддиятдан хижолат тортдими, ямланиб қолди. Кейин Ғуломжонга ўқрайиб, гапига хотима ясади.— Бинобарин, бу борадаги гапни чўзмоғлиқ жойиз эрмас!

Ғуломжон жавобдан қаноат ҳосил қилмади, лекин гап таллашиб ўлтиришни ҳам лозим кўрмади. Фақат Асад қорига ер остидан қараб олиб, бошқа бир саволни берди.

— Шариатда-ку, зино қилғувчилар ўлдирилар экан, нима учун: «Алғийбату ашадду миназзинои», яъни ғийбат зинодан ёмон дейилади-ю, ғийбат қилғувчилар ақалли чертиб ҳам қўйилмайди?— деди. Сўнгра у жавоб кутибми ё савол таъсирини билгиси келибми, домлага пича қараб турди. Домладан садо чиқавермагандан кейин Асад қорининг сарғимтил юзига тикилиб туриб сўради:— А, мулла Асад, сиз нима дейсиз?

Даврадаги муллаваччалардан бири пиқ этиб кулиб юборди. Домла сезмадими ё савол изтиробида ўзини йўқотиб қўйганмиди, ҳар нечук, нашъалидан кўра заҳарли экани ошкор сезилиб турган бу чучмал кулгига эътибор қилмади. Асад қори эса наинки кулги, ҳатто сўнгги киноя ҳам ўзига тааллуқи йўқдек без бўлиб ўтираверди. Уртага нохуш сукунат тушди. Домла кўзларини юмиб олиб, қўлидаги каҳрабо тасбеҳини ўгирар, лаблари овозсиз пичирлар эди. Агар шу маҳал мадраса саҳнида узун банорас чопонининг кенг барларига ўралишиб келаётган кекса бир уламо томоқ қириб ўзидан хабар бермаганида, ким билади, бу сукунат яна қанча давом этар эди.

Камолуддин махдум, пинак сураётганда шарпадан чўчиган бангидай уламо шарпасини эшитиб бирдан сесканиб тушди. Кўзларини очди-ю, супага қараб келаётган уламони таниб, ўрнидан туриб кетди. Бу — Қорабулоқ қишлоғи ва атрофига қозилик қилувчи маълум зот эди.

— Э-э, келсинлар, тақсир, келсинлар!

Олдинда Камолуддин махдум, орқасида муллаваччалар пешвоз югуришди.

— Ассалому алайкум, мулла Камолуддин!

— Ваалайкум ассалому ва раҳматуллоҳи ва баракотуху! Қани, супага, қози домла, супага чиқсинлар,— деди махдум икки қўли билан супадаги тушакка ишора қилиб.

Супага ўтириб, дуойи фотиҳа бажо келтирилгандан сўнг, қози домла Ғуломжонга бир қараб олди-да, илжайиб қўйди. Ғуломжон қозининг кўз қарашида аллақандай илиқлик ва ҳатто таҳсин сизди. Камолуддин махдум ўтирган еридан хиёл қўзғалиб:

— Хуш келибдилар, қози домло,— деди.

— Хушвақт бўлсинлар, қуллуқ.

— Қандай шамол учирди тақсиримни? Қадами мубо-
раклари билан бизни сарафроз айладилар.

— Бошимизга кўп огир кулфат тушди,— деди қози домла, қоп-қора юзида савлат тўкиб турган узун оқ соқолини силаб.— Бафуржа айтурмиз.

Камолуддин махдум атрофида қимтиниб турган муллаваччаларга жавоб бериб, дастурхон тузашни Асад қорига буюрди. Қорамағиз муллавачча Ғуломжонни хужрасига узатиб қўйди. Тилда қанча чаққон бўлса, оёқда ҳам қолишмайдиган Асад қори бир зумда дастурхон солди, домлаларнинг қўлларига сув бериб, ўзи чой келтиргани кетди. Камолуддин махдум нонни ушатиб, патнисдаги анорни олди-ю, авайлаб сўя бошлади.

— Ҳай-ҳай, сўйманг, тақсир, бекор ейилиб кетадур,— деди кулиб қози домла.

Камолуддин махдум қозининг кулгисидаги кинояни пайқамадими ёки пайқаса ҳам ҳазил билан қутулиб кетмоқчи бўлдими, ҳайтовур:

— Агар меҳмон якта бошад ҳам гов куштан лозим¹,— деди.

Икки кекса хехслаб кулишиб тургани устига Асад қори чой келтириб қолди. У дастурхон яқинига чўкка тушиб ўтирди, кейин каттакон лолагул пиёлага зўрға икки ҳўплам чиқадиған чой қўйиб, қози домлага таъзим билан узатди. Қози пиёлани олиб ичига қаради.

— Э, чойи кабуд, межозга совуқлик қилур,— деди у. Кейин патнисдаги қанд-қурсларга қараб туриб:— Ҳа,

¹ Агар меҳмон битта бўлса ҳам, бир бош мол сўйиш керак.

наббот солиб юборсак ҳам бўлар, совуқни кесадур,— деди-ю, новвотдан икки-уч юмалоғини олиб пиёлага чўктирди.— Хайр, эриб турсун.

Қози пиёлани олдига қўйди-да, сўйилган анордан катта бир бўлагини олиб йирик қизил доналарни кафтига уқалай бошлади.

Қамолуддин махдум боя анорга пичоқ урганда, қози домла: «Э, сўйманг, бекор ейилиб кетадур», деб бежиз кулган эмас эди. Махдумнинг хасислигини бошқаларгина эмас, унинг ўзи ҳам сезгани, бу ҳақда кўп таъналар эшитгани учун қозининг кулгисини ўзига иснод ва ифтиро деб тушунган эди. Энди қарасаки, қози ўзидан қолишмайдиган, бир ёқдан анорни тушириб, бир ёқдан чойга новвот чўктириб қўйди. «Мумсик, пайти келганда уриб қол, онангнинг маҳрига тушган!» деб ўйлади-да, гапни айлантириш учун эмас, чиқмаган жондан умид маъносида пинғиллай бошлади:

— Қорабулоқдан икки толибулилм¹ бунда иқомат этадур,— деди махдум, қозига қараб.— Аммо лекин алардин, «ҳолинг нечук», дегувчи йўқ.

Қози домла кафтига уқалаган анор доналарини кап отиб:

— Э, не важҳдин йўқлоғувчи бўлмасун? Бизнинг бунда келмоқдин мақсудимиз ҳам аларни йўқламоқликдур ахир,— деди.

Махдум совуққина кулди-ю:

— Қуллуқ,— деди.— Лекин вақф даромадидан...

Махдумнинг гапи ичида қолса ҳам, қози домла махдумнинг иятини тушунган эди: махдум бу ерда ўқиётган икки муллавачча учун Қорабулоқдаги вақфдан ҳам тама қилмоқда эди. Қози домла томогига бир парса тикилиб қолгандай қоқарди. Бўлисга қарашли вақф ерлардан, тегирмон ва обжувоздан олинадиган даромадга махдумнинг кўз олайтиргани қозининг томоғидаги луқмасини тўхтатиб қўйди. «Гўрсўхта! Шаҳарда олаётган шунча даромадининг камлик қиялтимикки, энди қишлоққа қараб тамшанасан, баччагар!» деб ўйлади-да, вақф тўғрисидаги луқмани луқмалигинча қолдириб:

— Бунда келмоғиликдан яна бир мақсудимиз шулким, магар жаноблари ижозат буюрсалар, Вали аканинг ўғ-

¹ Толибулилм — студент, ўқувчи (муаллиф).

лини олиб кетсам. Толибулилмлар аросинда бисёр қобили деб эшитдик,— деди.

Асад қорининг ранги бузарди. Камолуддин махдумнинг эса қовоғи тушди, лекин индамади. Қози пиёлани бўшатиб Асад қорига узатди. Патнусдаги кишмишдан бир сиқим олиб, уни тозаламасданоқ оғзига солди, кейин жавобсиз қолган гапни улаштирди.

— Маҳалламизнинг имоми бандаликни бажо келтирди¹...

— А? Омин, худо раҳмат қилсун,— деди махдум, дуо қилиб.— На чора, билбалойи собирайни ва билқазойи розиайни².

— Ҳа-да, бир ёқдин қозилик, дигар ёқдин имомлик каминага кўп азият етурмоқда. Шу сабабдин мулло Ғуломни берсангиз, мачитга имом қилсак.

Олдин Камолуддин махдум, унга эргашиб Асад қори хихилаб кулди. Буларнинг кулгисидаги истеҳзони қози домла тушунди шекилли, тангирқаб:

Хўш?— деди.

Жавобни махдум қилди:

— Йўқ, у бола кўп нобоп чиқди, шариатга шак келтирадур...

— Шак келтирадур?!— деди қози унинг сўзини ҳаяжон билан бўлиб.

— Ҳа, бугун ҳам анча бемаъни суҳанбозлик қилди.

— Бугунги суҳанбозлиги-ку гўрга-я, ҳужрасида қилган суҳанбозлигини эшитсалар эди тақсирим!— деди Асад қори, гезариб.

Хўш, хўш?

— Бу ўтган йил қишда бўлган гап. Ашур Мирзо иккови ҳужрага беркиниб олишиб, мадрасани кўп ёмон сўзлар бирлан ҳақорат этди. Ғулом, мадрасани елкамининг чуқури кўрсун, мени олиб бориб бирон бойга мирзо қилиб қўйсангиз, жуҳуд бой бўлса ҳам майли, деб ялинди.

— А!— Камолуддин махдумнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Ҳа, ўз қулоғим бирлан эшитдим, тақсир. Сўгин, яқинда каминанинг ҳужрасига кириб: «Сизга бир маслаҳатим бор», деди. «Жоним бирлан, айтинг, азизим?» дедим, «Ўрис мактабига кирмоқчиман», деб айтса бўладими!

¹ Яъни ўлди.

² Балосига сабр қиладилар ва ўлимига рози бўладилар.

— А?!

— Ҳа.

— Не важҳдин каминага етурмадингиз?— деди газаб-ланиб махдум.

Асад қори калака бўлган кишидай, пича сўз тополмай турди. Кўзлари пирпирлади, кейин:

— «Ҳамқишлоғимсиз, ҳеч кимга айтманг», деб ялинувди. Лйтсам озор етмасин деб ачиндим.

— Оббо одами бевар! Бай, бай, бай!— деди қози, оғир саллали калласини қимирлатиб.

Қамолуддин махдум буни ўзига бир таъна деб тушунди, кўзлари олайди, ўсиқ қошлари жийирилди.

— Айтиб кел у фикри ботилни?— деди у шиддат билан Асад қорига.

Ғуломжон келиб тўғри бўлгунча, икки чол чурқ этмай ўтирди. Қамолуддин махдум Ғуломжонни олти йил ўқитиб ҳам унинг қандай одамлигини билмаганлигига афсус еса, қози домла шундай «fikри ботил»ни имомликка сўраб келгани учун ўзини койир эди. Ғуломжон қози домланинг бу ерда дарров авзойи ўзгариб қолганини кўриб ҳайрон бўлди, лекин индамади. Супадан уч қадамча нарида қул қовуштириб турган Ғуломжонга Қамолуддин махдум ҳўмрайиб қаради.

— Мадрасадан кетиб жуҳуд бойга мирзо бўлмоқчимисан, куфрони неъмат?— деди у, ўдагайланиб.

Ғуломжонни бу кутилмаган саволдан кўра домланинг газабли зуғуми ҳайрон қолдирди. У бундай иғвонинг қардан, кимдан чиққанлигини билмас эди. Бир кўнгли бу гапни қози топиб келгандир, деб ўйлади. Шунинг учун ялт этиб қозига қаради, қози ҳам унга ҳўмрайиб қараб турар эди. Ана шундан кейин ўзидан хиёл орқароқда турган Асад қори томонга ўтирилди. У ерга қараб турар эди.

— Йўқ, тақсир, жуҳуд бой тугил, мусулмон бойга ҳам мирзо бўлиш ниятимда йўқ. Буни ким айтган бўлса ҳам менинг шаънимга туҳмат қилибди,— деди Ғуломжон.

— Туҳмат?!— қози қалтираб сўради.

— Ҳа, туҳмат!

— Бўлмаса, урис мактабига кираман, деганинг ҳам туҳматми?— деди махдум кўзларини олайтириб.

— Ҳа, бу ҳам туҳмат!

Кексалар хихилаб кулишди. Махдум Асад қорига қаради.

— Мулла Асад, туҳмат қилдингизми?

Асад қори хиёл бўзарди, лекин қизармади, безрайиб туриб:

— Тоняпти, айтгани рост,— деди.

Ғуломжон чўрт ўгирилиб Асад қорига қаради:

— Қимга айтибман, мулла Асад?— деди у, юзида акс этиб турган нафрат билан.

Асад қори бир оз иккаланиб турди, кейин Ғуломжонга эмас, домлаларга қараб туриб:

— Менга айтган эди. Ҳозир тоби йўғроқ, эсидан чиққан бўлса ажаб эмас,— деди.

— Ёлғон!— Ғуломжон даҳшатли бир ҳайқириқ билан қичқирди, кейин Асад қорига шапати тортиб юборгундек қилиб рижинди:— Имонсиз!

— Ҳай, баттол, имонга тил тегизма!— деди махдум, ўнг қўлини Ғуломжонга бигиз қилиб.— Аҳли муслимни имонсиз демоғлик бирлан ўзинг имондан айрулдинг.— Илло сўзинг дуруғ, ўзинг каззоб! Унутмағилким, аз дуруға имон турехтаст, яъни ёлғондин имон қочибдир.

— Тақсир,— деди Ғуломжон, босиқ товуш билан,— мен бу ифвогарга ҳеч маҳал ўрис мактабига кираман деган эмасман.

— Айтган! Ёлғон гапиряпти, ўзи имонсиз!— деди Асад қори бидирлаб. Шу пайтгача сукут этган қози домла гўё бир қарорга келгандек кескинлик билан Ғуломжонга итоб қилди:

— Ёлғон гапирмоғлик гуноҳи кабир! Илло саҳобалардин бири пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломдин: «Ё Расулалло, умматларингиз ичинда ўғрилар бўлмоғи мумкинму?» деб сўраганларида, Расулалло жавоб қилганлар: «Мумкин!» деб. Андин сўнг саҳоба боз устига сўрабдирларким: «Ғарларнинг бўлмоғи мумкинму?» деб. Алқисса пайғабаримиз жавоб қилибдиларким: «Мумкин!» деб. Билохира саҳоба сўрабдирларким: «Умматларингиз орасинда ёлғончилар бўлмоғи мумкинму?» деб. Анга пайғамбаримиз: «Ло!» деб жавоб қилганлар.— Қози домла «ло» дейишдан аввал қизғиш кўзларини олайтирди, тасбеҳли қўлини калласи бараварида кўтариб, бутун вужуди билан қалтираб туриб «ло» деди.— Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: «Алказзобу ло уммати», деганлар, яъни «ёлғончи умматим эмас», деб алардин юз ўгирганлар. Бинобарин, бир аҳли муслимининг суҳан софига иснод ва ифтиро бирлан жавоб қил-

моглик гумроҳликдирким, андек фикри ботил, куфрони неъмат мадрасадин ихрож этдимоғи шарт зарурийдур.

— Бор, ҳужрангга чекил!— деди Гуломжонга махдум, қўл силтаб.

Аммо Гуломжон жойидан жилмади, бўйинини ҳам қилиб индамай ҳам қолмади.

— Мен бир нарсага хурсандман, тақсирлар, ҳақ ва адолат пешаларики ҳақни риё, риёни ҳақ дейишдин тортишмас эканлар, уларнинг авом халқ олдидаги художўйликлари ҳам риёкорликдан бошқа нарса эмаслигига гумоним қолмади. Жаҳолат ва ҳақорат ичида кун қора бўлган шўрлик халқимнинг зулматли кечасида лоақал жинчиноқ булармиканман деб мадраса тупроғини олти йилдан бери ялаб келдим. Аммо афсуски, адашган эканман. Мен қози домла ва Асад қори каби ҳурматли зотлар муҳитига ўзимни топшириб, дарёдин айрилиб чиққан ариқчадай халқимдин айрилиб чиқиб охири қуриб қолишга маҳкум бўлган эканман; мен мана шуңга афсус ейман.

— Бас, кун вақиллама-э!— деди махдум қўл силтаб. Гуломжон заҳарли кулди.

— Қўллуқ, бошқа гапим йўқ, аммо тақсир,— деди у, махдумга қараб,— жаноблари амр этгандек, ҳужрамга чекилмайман, айрилиб чиқиб пушаймони бўлганим халқим ичига қайтаман. Шунча таҳсил ва тарбия берганларингиз учун раҳмат!

Гуломжон икки букилиб таъзим қилди, кейин супадан ўгирилиб, чапдаст қадамлар билан юриб кетди.

Бешикчи боб

БУЛОҚ БОШИДА

Гуломжон узоқ йиллар оғир ётиб турган касалдай, баҳор ва ёз паллаларини кишлоқда истироҳат билан ўтказди. Бу орада бир қур Андижонга тушиб, собиқ мадрасадоши Ашур Мирзоникида меҳмон бўлди. Унинг уч яшарли жажжи қизи Тўтини кўриб ўзининг ҳали-ҳали уйланмаганини, ўзи ҳам мана шуңдай ширин, жажжи қиз ё ўғил кўриши, кўзимизнинг очиқлигида бошинини иккита қилиб қўйсақ, деб жағиллаб ўтаётган ота-онасини бахтиёр қилиши мумкинлигини ўйлаб ачинди. Болта кў-

паснинг мирзоси Ашур Мирзо эрталаб магазинга кетганида Ғуломжон унинг божаси уста Баҳромдан парта қандай қилинишини сураб олди. Уста Баҳром яхши одам экан, партанинг суратини, яшаш тартибини қоғозга чизиб ҳам берди. Ғуломжон қоғозни олиб Қорабулоққа қайтди. У қишлоғига кела солиб даладаги теракзоридан туртта бақатеракни кестириб, тахта тилдирди. Тахталарни қуритишга қўйиб, ўзи ўшга жўнади. У ерда тараққийпарварлиги билан шуҳрат қозонган Мирзо Фозил ҳожиникига бориб тушди. У киши ўша маҳаллар рус-тузем мактабида дарс берар, илм ва маърифат йўлида жонбозлик кўрсатиб, мусулмон болаларини янги усул мактабларда ўқитиш зарурлигини чарчамай тарғиб этар эди. Шариат пешволари томонидан қизил бош, шиа деб бадмазҳабликка чиқарилган бу зўр тараққийпарвар олимнинг шуҳрати Ғуломжонни мадрасадалигидаёқ мафтун этган эди. Ғуломжон мусулмон домланинг рус-тузем мактабида қандай дарс беришини, нималар ўқитишини, қандай дарсликлар қўлланишини билишга орзуманда эди. Мирзо Фозил ҳожи Ғуломжонни қучоқ очиб қабул қилди. Ўзининг тажрибаларини айтди, бир кун мактабга олиб бориб, таълим усулини ҳам кўрсатди, программалар билан таништирди ва ўқиш-ёзиш, ҳисоб ҳамда жуғрофияга оид дарсликлар топиб бериб, дадил мактаб оча беринг, ўзимиз қарашиб турамыз, деб жўнатди. Ғуломжон кузгача мактаб тайёргарлиги билан банд бўлди. Кузда болалар дала ишларидан бушашса, мактабни очиб юбориш ниятида эди. Лекин пахта терими бошланар пайтида отаси қўққисдан касал бўлиб қолди. Дала ишларини ўзи қилишга мажбур бўлди. Сентябрьнинг ўрталарида қақирдаги пахтага навбат тегди. Отаси бу орада анча тузалиб, ўрнидан туриб кетди.

Қақирдаги пахтанинг терилиш муддати яқинлашган сари Ғуломжоннинг юраги ўйнар, ўтган йил кузда кўрган дилбар қизни яна бир кўрармиканман, деб ўйлар эди. Мана, ахир терим пайти ҳам келди. У қишлоқдан чиқа солиб, узоқдаги таниш далага разм солди. Аммо далада ҳеч ким кўринмади. «Оббо, териб кетишибди-да», деб ўйлади у. Лекин у яқин келгандан сўнг пахталарнинг қийгос очилиб турганини, ҳали қўшниси терим бошламаганини кўриб, кўнгли анча жойига тушди.

Вали ака ўғлига хирмон қилинадиган жойни кўрсатиб, ўзи теримчиларни Мадаминхўжанинг пахтазорига

туташган эгатга эмас, нариги томонга бошлаб кетди. Теримчилар кўрсатган эгатларга етишганда Вали ака:

— Омин, худо барака берсин, тераверинглар!— деб фотиҳа берди.

Хотинлар, қизлар, болалар чувиллашиб терим бошлаб юборишди. Вали ака етилган, у ер-бу ерда чаноқлардан тошиб чиқиб тўкилган оппоқ пахталарга шукроналик билан қараб, ўзи ҳам теримга тушиб кетганини билмай қолди.

Ғуломжон яктагининг барларини белбоғига қистириб олиб, хирмон текислай бошлади. У ҳозир бошидаги қирғизча қалпоғи, эғнидаги оппоқ яктак-лозими ва оёқларидаги кўн этиги билан мадрасада эзилиб, ранглари сарғайиб юрган мулла Ғуломга ҳеч ўхшамас, балки кетмонини баланд кўтариб зарб билан туширишини, ҳаракатларининг чаққон ва салмоқдорлигини кўрган киши уни дала қуёши ва елларида суяги қотган деҳқондан бошқага жўя олмас эди. Ғуломжон бир иш қилса, унга қаттиқ берилиб кетганиданми ё уни юриштиради деб билганиданми, ашула айтиб туриб қилар эди. Мана ҳозир ҳам унинг ёқимли, шинам овози жонларга ҳузур бериб турган эрталабки салқин сарин ҳаво каби кўнгилларга роҳат бахш этмоқда. У овозини баланд кўтармай, хиргойи даражасига ҳам туширмай, ажойиб бир уйғунликда айтаётир.

Вали ака... Ҳозир унинг нимага маҳлиё эканини билиш қийин. Унга қарасангиз, қўллари тўкилган пахталарни териш билан банду, ўзи ўғлининг шинам овози янграган томонга интилади, балки у ўғлига жўр бўлгани шошаётгандир? Йўқ, у ашула айтишни билмайди, лекин эшитишни ҳар қандай мухлисдан ортиқроқ яхши кўради. Яқинда учуққан дардининг изи ҳануз ситилмаган заҳил юзидан қувонч нури ёғилади. У хирмонга яқинлашганда қадамини ҳар қанча шарпасиз босса ҳам, Ғуломжон сезиб, ашуласини тўхтатиб қўйди.

— Айтаверинг, ўғлим, айтаверинг!— деди у, ялингансимон бир шукуҳ билан.

Ғуломжон мийиғида кулиб, хирмонни текислай берди. Отаси хирмон доирасини чамалаб:

— Чоғроқ олиб қўйибсизми, ўғлим? Пахта сигмасмикан,— деди.

— Каттароқ олайми?

— Ҳа, каттароқ олинг. Бу йил пахтамиз, худога шукур, тузук бўлди. Уни қаранг!

Вали ака атрофидаги оппоқ пахталарни хурсанд бўлиб кўрсатди.

Ғуломжон теварагига кўз югуртирди. Ҳосил чиндан ҳам яхши эди. Одам белидан келадиган ғузаларнинг япроқлари кўринмайди, ҳамма ёқда пахта, қийғос пахта. Ғуломжоннинг кўнглида яйраган қувонч баҳори кўзларида жавлон уради. У пахталарнинг мўллиги учунгина эмас, о, йўқ, буюк саховати билан деҳқонни қувонтирган олтин кузни, кузнинг ўзигагина хос бўлган табиат ҳуснини кўриб қувонади. Ана эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди, теракзордаги дарахтларнинг етилган япроқлари теримчиларни олқишлаётгандек субҳидам шабадасида чапак чаляпти! О, анави ерда кекса тол... Кимнинг толи у? Мадаминхўжаники эмасми? Бултур Ғуломжон ўша тол тагида ўтириб, ўша ерда ашула айтган эмасмиди?! Ҳа, ўша тол тагида айтган! Юрагига севгининг биринчи олови ўша тол тагида ёқилган! Ғуломжон толни кўрди-ю, узоқ қараб қолди. Отаси буни сезмади, ўғлининг юрагида уйғонган ҳисларни, томирларида қайнаган қон ҳароратини сезмади. Сезмади унинг алам билан, соғинч билан тикилиб қолганини! «О, қошки эди у ўтган йил кузи эмас, бу йилнинг кузи, шу бугуннинг ўзи бўлса! Қани энди уни бир марта, атиги бир мартагина кўрсам!»

— Ҳа, шундай қилинг, ўғлим, хирмонни каттароқ олаверинг,— деди-ю отаси, теримчилар томонга кетди.

Ғуломжон отасининг сўзи билан ҳушига келди. Қетмонини олиб, яна хирмон текислашга тушди. Лекин ўзи ишда бўлса ҳам, кўнгли ташвишда бўлди. Мадаминхўжалар эртан теримга чиқишармикан, агар чиқишса, у ҳам келармикан деб ўйлар, ўйлаган сари уни қўмсар эди. Лекин эртасига ҳам Ғуломжон интизорини топмади. Бутун куни билан босиб пахта терди, кечқурун эса яна кечагидек хомуш бўлиб қайтди. Қўмсаганини кўра олмани уни нечоғлик изтиробга солса, теримнинг яна уч кунликкина қолгани шу чоғлиқ безовта қилар эди. Шу икки кун ичида кўрмаса, қачон кўради, қаерда кўради?

У кечаси билан тўлғаниб чиқди, уйқуси қочди, хаёли кекса тол томонга учди.

Ғуломжон теримнинг учинчи кунн ҳам далага эзгин бир умид билан жунади. Бу кун ҳам мени муждасиз қайтармағайди, деб ҳаяжонланар, лекин юрагининг аллақарида учқунланаётган умид унга қанот бағишлар эди. Аввалги кунлардагидек, бугун ҳам қишлоқдан чиқа солиб узоқдаги таниш тол томонга қаради. У отлиқ эди. Узангиларга оёқларини тираб, қаддини бир оз кўтарди. Кўтарилди-ю, бирдан юраги уйнади. Юзига жиловсиз бир жилмайиш югурди. Ўзи ҳам билмай: «Ё оллоҳ, лутфинг ҳам бор экан-ку!» деб юборди. Кўнглида бир зум, бир зумгина барқ уриб ўтган бу нидо отига қамчи бостирди. Орқада арава миниб келаётган отаси эрта-лаб йўлга хомуш чиққан ўглининг бирданига от чоптириб кетганини кўриб ҳайрон бўлди. «Икки-уч кундан бери машқи паст эди, бугун тузук, хайрият!» деб уйлади. Отаси ўглининг баҳри очилгани, от чоптириш кўнглига сиққани учун қувонса, ўгли дилдорининг далага чиққан-чиқмаганлигини билмаса ҳам, дилдоримни кўраман деб қувонар эди. Ғуломжон Мадаминхўжанинг пахтазорига етганида, отининг жilовини тортди, эгатларда этак тутиб теримга энди тайёрланаётган хотин-халажларга тик қаролмаса ҳам, уларга ер остидан разм солиб ўтди. Аллақандай бир кампирнинг эркакларникига ўхшаган йўғон, шаддот товуш билан «Ҳай, бетларингни бер-жит!» деганини эшитди-ю, юзини нари ёққа ўгириб олди. То хирмонга етиб, отидан тушгунча ҳам орқасига — Мадаминхўжанинг пахтазорига қайрилиб қарамади. Отини шохга боғлаб қўйгандан кейингина ўгирилди, қувонч ва ҳаяжон акс этиб турган юзи таниш дилдор далага бурилди. Мадаминхўжанинг теримчилари Ғуломжонлар даласидан анча нарида, қалин ғўзалар ичида эди. Ғуломжон ёлғиз бўлгани учун ҳеч қандай хатар андишасини қилмай, қўшни далага узоқ тикилиб турди, лекин ҳар қанча тикилса ҳам, ҳар қанча интилса ҳам кўрарми-канман деганини кўрмади. Ҳатто беҳосдан бўлса ҳам ўзига қараб қўйган киши бўлмади. Демак, юраги бекор уйнаган, бекор қувонган! Ким билсин, ой юзини бир кўрсатиб, жоду кўзларидан табассум отиб кетган у дилбар ҳашарчи бўлгандир? У йил чиққан бўлса, бу йил чиқмаслиги ҳам мумкин-ку ахир! Бас, нима учун шунча қувониш, юрак қўйига кириб шунча ўртаниш?

Ғуломжон кўнглида ўзини мазах этиб кулди. Соддалик қилгани, ёш боладек ҳавойи бир қувонч асири бўл-

гани учун ўзини койиди. Ахир ўшанда қиз бошидаги чопонини журттага тушириб юбормагандир-ку? Унга қараб жилмайган бўлса, буни ҳам журттага қилмагандир-ку! Наҳотки, унинг биргина қарашига, балки-да, ғаразсиз бўлган жилмайишига шунча маъно берса? У шу қарашида кўнглини менга бағишлади, жилмайишида ишқини менга изҳор айлади, деб бир йилдан бери уни қалбида санам каби сақласа! О, йўқ, Ғуломжон адашган, ҳаммаси, ҳаммаси бекор! Бир йилдан бери ярали қалбида ардоқлагани, жамолини бир кўрсам деб зори иш-тизор бўлгани бекор, бекор!

Ғуломжон яна кечаги ва аввалги кунлардагидай хо-муш иш бошлади. Ёнидаги жўякда холасининг қизи Дилора пахта терар эди. Дилора бўласининг бугун жу-да ҳам тумтайиб олганига ҳайрон бўлар, уни гапга со-лиш, паришонлигини тарқатиш учун турли саволлар бе-рар, лекин «ҳа» ё «йўқ» жавобиингига олар эди. Узоқ ва изтиробли айрилиқда жафо чека-чека севгилиги ёнига олам тўла қувонч билан қайтган шўрлик ошиқ ёрини вафосизликда, ганим ҳасмида кўриб қандай ҳолатга тушса, юраги қанчалик қон бўлиб эзилса, Ғуломжон ҳам ҳозир шундай ҳолатда эди. У ўзини ўшандай бадбахт ошиқ ҳолатига қўйишга ҳақи бўлмаса ҳам, қизга севги-сини айтиб, қиздан вафо ваъдасини олган бўлмаса ҳам, яна ўзини ўшанга ўхшатар, ўша тортган азобни тортар эди. Ҳақиқатда эса Ғуломжонни қийнаган, уни бир йил-дан бери ҳаяжонга солиб келган муҳаббат — булутли кечада чиқиши гумон бўлган ойга кўз тутишдай дудмол бир нарса эди. У ёр вафосизлигини кўриб дилпора бўл-ган бадбахт ошиқ эмас, ёрнинг ўзини тополмай, унинг кимлигини билолмай дилпора бўлган бадбахт ошиқ эди. Ҳозир у ўзининг шу аҳволини ўйлар, ўйлаган сари юраги қисилиб, кўнглига на Дилоранинг саволлари ва на териб турган оппоқ пахталари сигар эди. Шу пайтда, Ғулом-жоннинг кўзига олам қоронғи бўлиб турган худди шу мусибатли пайтда. Дилора кўшни жўякдан навниҳол каби нозик қаддини кўтарди-ю, Мадаминхўжанинг пах-тазорига қараб:

— Ҳаётхон, ҳорманг ўртоқжон! — деди.

Бу ғалати номни эшитиб, Ғуломжоннинг ўзи ҳам ға-лати бўлиб кетди. У баланд гўзалар ичида кўмилиб кет-ган букик қоматини ихтиёрсиз кўтарди-да, Дилора кулиб қараб турган томонга ялт этиб қаради. Булардан эллик

қадамча нарида, уқариқ ичида, юзини ўсиқ ғўзаллар билан тўсиб турарди уни интизор этган қиз! Ғуломжон бир кўришда дилига жо қилиб олган дилбар сиймони кўрди-ю, бирдан вужудида югурган нест қилувчи қалтироқдан ўзини йўқотиб қўя ёзди:

— Бор бўлинг, Дилорхон!— деди у ёқдаги қиз жуда ёқимли, жуда чиройли товуш билан. Кейин ғўза япроқлари орасида қуралай кўзларини чақнатиб туриб, яна ҳам мулойим, ҳалим бир оҳангда шивирлади:— Ўзларингиз ҳорманглар...

Ғуломжон ҳам «Бор бўлинг!» деб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди. Чунки унинг куз япроғидек қалтироқ товуш билан: «Ўзларингиз ҳорманглар!» деган тилагида Ғуломжоннинг ҳам ҳиссаси борлиги ошкор эди. Шунинг учун бу дилрабо товуш Ғуломжонга ихтиёрни олувчи бир куч билан таъсир қилди. Уни энди ёқимли бир қувонч элитди. Пахта теришни ҳам, термасини ҳам билмай, тек турганича туриб қолди. Ёнидан Дилоранинг ўтиб кетганини ҳам сезмади. Бўласи бориб Ҳаёт билан кўришди ва дугоналар ғўзалар ичидан кўздан ғойиб бўлишди. Ғуломжон қизларни кўм-кўк кўксига олган ғўзага бир неча зум суқланиб қараб турди, кейин қидирганини топган бахтиёр кишидай қувониб, чаноқдаги пахталарга қўл урди. Энди пахталар унга яна ҳам оқроқ, яна ҳам юмшоқроқ кўринар, назарида дунё янгидан-янги маъиоларга тўлиб борар эди. Ғуломжон кўксигаги юрак эмасу қўшдай, тинимсиз потирлар, кўзлари итоатдан чиқиб, нуқул қизлар томонга югурар эди. Энди пахта теришга ҳафсала қолмади. Оёқлари тушовланиб ўтга қўйилган чимхўр отдай, онда-сонда пахтага қўл уради, яна қаддини кўтариб қўшни даласига термилиб қолади.

Дилора дугонаси билан узоқ гаплашмади, жуда бўлса бир чойнак чой ичарлик вақт ўтгандир, лекин бу Ғуломжон учун ниҳоятда узоқ, инсон умридан ҳам узоқ туюлди. Ниҳоят, Дилора кулиб, чарақлаб қайтиб келди, Ғуломжон ҳар қандай ибога парво қилмай бўласи ёнига борди, юзидан қон кетган, кўзларида қалб ҳаяжонининг ути ёнаётган эди.

— Дилора,— деди у, ҳуркак товуш билан,— Дилора...

Лекин гапини тугатмади, нима демоқчи эди, нимага тўхтаб қолди?

Дилора ҳайрон бўлиб бўласидан сўради:

— Нима бўлди, ака?

— Сенинг ўртоғингми шу қиз?

— Ҳа.

— Бундан чиқди, сен уни танийсан?

Дилора кулиб юборди, бўласининг ҳовлиқиб, шошилиб берган саволларига эмас, йўқ, у ўзини танимаганга соляпти, ўсмоқчилик сўраяпти деб кулди.

— Олинг-а, ўзингизни бирам содда қилиб юбордингизки! Ҳаётхонни қишлоқда ким танимайди?

— Улай агар, мен...

— Танийсиз, ҳозир айтиб бераман,— деди Дилора унинг сўзини бўлиб.— Ашуласи, чилдирмаси билан тўйларни қизитадиган қиз шу-да. Вой у чалган дуторни, тўқиган ғазалларни эшитсангиз! Одамнинг шундоғла ҳушини олиб қўяди.

Ғуломжоннинг кўзлари пирпиради, уларда қувонч порлади.

— А? Ҳа-а, эшитганман, тўғри, эшитган эканман, таърифини эшитганман. Уша Қорабулоққа номи кетган созанда қиз шуми?

— Шу-да! Катта бувиси ўлгур ёмон, ҳеч ерга чиқармайди. Ишайкейин, ўзиям бир йилчадан бери ғалати бўлиб қолди, бурунгидақа очилиб-сочилик кулмайди, тўйларга бормайди, фақат бизникига чиқиб туради, холос. Дуторни қўлига тутқазиб, йўқ деганига қўймай, ашула айттираман. Ҳайронман, бурунгидақа шўх, ўйноқ ашулаларни айтмайди, дуторига қулоқ солсангиз ўзи йиғлаяптими дейсиз.

Дилора тўхтаб бўласига қаради. Ғуломжон бир сиқим пахтани қўлида юлқиб турар эди. Дилоранинг ўзига қараб қолганини кўриб, пахтани қўйнига солди-ю, парижонлигини сездирмасликка тиришиб, апил-тапил сўради:

— Ғазаллар ҳам битади, дегин?

— Йўқ, тўқийди.

— Ёзишни билмайдими?

— Қайдан билади, қишлоғимизда отин буви бўлмаса, ўқимаган-да.

— Ҳа-а,— деди Ғуломжон тушунган бўлиб. Кейин босиғи билан сўради:— Катта бувиси ёмон, дегин? Катта бувиси ким?

— Мاستон кампир-да.

— Э, Мадаминхўжанинг онасими!

— Ҳа, Ҳаётхон Мадаминхўжаканинг қизи-да.

Хўжа номини эшитиб, Ғуломжоннинг дами ичига тушиб кетди. Боя юрагида потирлаётган қувонч қушининг қанотлари сингандай бўлди. Ўртага сукунат тушди. Ғуломжон бир неча қадамгача индамай пахта териб борди. Дилора ҳам ўз жўягидан бош кўтармади. Ғуломжон бўласидан бир нима сўрашга чоғланар, лекин юраги бетламай қийналар эди. Ниҳоят, сўрашга қарор қилди. Аммо унга юзланиб эмас, ғўзалар ичига яшириниб, ерга қараб туриб сўради:

— Дилор, ўртоғинг қаерга тушган?

Дилора ҳам бўйига етиб қолган қиз эди, бўласига тик жавоб қилишдан уялдими, ғўзалар ичидан туриб:

— Уйда,— деди.

— Ўтирибди, дегин?

— Хўжалардан чиқмагандирки, ўтиргандир-да, ака.

Дилора шу жавоби билан Ғуломжон устидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборгандай бўлди. Қуннинг қизий бошлаганига қарамай, у ичидан муз чиқаётганини сезди. Ғуломжон хўжаларнинг «қорача»ларга қиз бермаслигини, бу хўжалар оёғида занг босиб ётган эски кишан эканлигини билар эди. Уни шу дам довдиратган, ичидан муз чиқариб юборган нарса ҳам худди шу эди. Боя қиз овозини эшитганда қалбида чақнаган қуёш юзини мана энди қора булут босди. У ёрқин кундузда йўлга чиқиб, қоронғи кечада адашган кишидай, нима қиларини билмай қолди. Дарҳақиқат, хирмонда уни шайдо қилган қиз Ҳаётхон эканини, Ҳаётхон Мадаминхўжанинг қизи эканини билибмиди ўшанда? Йўқ, албатта! Бир йилдан бери иссиқ қалбида асраб, ардоқлаб ўстирган севгисидан воз кеча оладими? Йўқ, албатта! Оллоҳки хўжа қизига ишқини солибди, мушкулини осон қилгувчи яна оллоҳ бўлса нежаб? Ахир мадрасада ўқиб юрган кезларида: «Алхайру мосанаъа оллоҳу»,¹ деб уқтиришган эди-ку?! Иннакейин, агар қиз хоҳласа, ота-онаси йўқ демаса, уларнинг йўлини ким тўса олади? Қайси ота, қайси она боласининг бахтини демайди? Отаси билан Мадаминхўжанинг хирмонига борганида, у Ғуломжонни яхши ҳурмат қилган эди-ку? Наҳотки, хўжалигига бориб Ғуломжоннинг ҳам, қизининг ҳам бахтини қаро қилса? Йўқ, бундай бўлмайди, бўлиши мумкин эмас!

¹ Оллоҳ нимаики қилса яхшиликка қилади.

Ғуломжон кўли бориб-бормай кун қизигигача пахта терди. Қиёмда дам олишди. Дилора дугонасининг олдига кетди. Ғуломжоннинг ҳам боргиси келди, лекин иложи қанча? Узоқдан бўлса ҳам, лоақал қорасини бўлса ҳам кўрармиканман, деб улар томонга илҳақ бўлиб қаради. Йўқ! Ҳеч ким кўринмайди, балки улар ҳам дам олишаётгандир?

Вали ака хирмон ёнида, шохдаги тут соясида қовун сўйиб ўтирган эди, ўғлининг ғузалар ичида паришон турганини кўриб, уни ёнига чақирди.

— Ўғлим, бу ёққа келинг.

Ғуломжон отасининг овозини эшитиб, бир сесканиб тушди. Ўйланиб турган бўлса чўчиб кетди шекилли, кейин ғуза оралаб отаси томон юрди.

Вали ака ўғлига бир коса умрбоқидан узатиб:

— Маёна буни еб олинг, ўғлим, офтоб пича таъсир қилганга ўхшайди,— деди, Ғуломжон ёнига келиб ўтирганда.

Ғуломжон косани олди ва дастурхонга ушатишга нонга қўшиб қовунни ея бошлади. У аллақандай ўйчан эди. Отаси кўриб:

— Нима бўлди, ўғлим, тобингиз қочиб қолгани йўқми?— деб сўради.

Ғуломжон зўр-зўракасига илжайди.

— Йўқ, жойида.

— Бугун ашула ҳам айтиб бермадингиз?..

— Ашулага ҳалак бўлсак, пахта қолиб кетадиганга ўхшайди,— деди Ғуломжон гапни бошқа ёққа буриб,— шунинг учун...

— Йўқ, ўғлим, пахта ҳам бўлади, қолиб кетмайди. Лекигин сиқилиб қолманг-да, унда бизга татимайди, ҳа.

Ғуломжон отасига жавоб қилмади, кўнглида: «Сиқилаётганимни қаердан билади-я», деб ўйлади-ю, дастурхонга дуо қилиб, ўрнидан турди. Аммо нима учун турганини, бунда бирон мақсад борми-йўқлигини ўзи ҳам билмас эди. Шу сабабли хирмон четида бир оз боши қотиб турди. Кейин нима қилишини, қаерга боришини билмай, эгат бўйлаб юриб кетди. Пастда, пахтазор этагида, муздай булоғи ва ола-қуроқ салқини билан ёз кезлари киши жонига ора кирадиган теракзорлар бор эди. Эгат уни ўша ёққа бошлади. Ғуломжон ихтиёрни оёқларига бериб қўйиб, ўзи ҳамон Ҳаётни ўйлар, юраги ўйнар, ўйлар уни

қийнар эди. У шундай ўйчан, паришон ҳолатда булоққа яқинлашди. Бир вақт қараса, булоқ бўйида бир аёл чўнқайиб олиб пешанасига ҳўл рўмолча босяпти. Ғуломжон парво қилмай бораверди. Рўмолчасини чайганда сувнинг чайқалгани сабаблими ё Ғуломжон шарпасиз келиб қолдими, ҳар ҳолда, у йигитни сезмай қолди. Ғуломжон ҳам унга парво қилмаган эди, бундай қараса... «Ё оллоҳ! Ҳаётхон! Ёлғиз?» Ғуломжоннинг юраги потирлай бошлади, бўғизидан қуш бўлиб учиб чиққудай потирлади. Шунинг учун потирлардики, Ғуломжон дунёда бундай бахт бўлиши мумкинлигини, худди шу бахт уни кутиб турганлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қиз эса Ғуломжондан, Ғуломжон қалбининг потиридан беҳабар, у ҳамон рўмолчасини чайди, чайиб пешанасига қўяди. О, Ғуломжон ҳали узоқда! У дилбарининг орқаси билан битта бўлиб ерга осилиб тушган, қирқ бир кокил қилиб ўрилган узун қўнғир сочларини ҳали узоқдан кўриб, узоқдан завқланиб турибди! Нима қилсин, узоқдан туриб завқланаверсинми ё яқин борсину қўққисдан чўчиб учган қуш сингари уни ҳам чўчитиб, қочириб юборсинми? Ажабо, қайси бири маъқул? Ҳозир ўйланиб ўтириш, фурсатни бой бериш пайти эмас эди. У ёр олдига боришни жазм этди. Аста-секин одим ташлаб бориб, қиз устида тўхтади. Аммо овоз чиқаришга ҳам, отини айтиб чақиришга ҳам юраги бетламади — серрайиб туриб қолди. Назарида, нафаси гувиллаб чиқар, юраги дукурлаб урар эди.

Ҳаётхон бундан беҳабар эди. У яна рўмолчасини чайди, кейин чала-чулпа сиқиб пешанасига босди. Энди сув оромини топди, чайқалишдан, шопирилишдан қутулиб ойнасини созлади. Қиз пешанасига дастрўмолчасини босиб, сувга қараб ўтирарди. Шунда бирдан сув ойнасида таниш сиймо кўриниб кетди.

— Вой!

Қиз қўлидаги дастрўмол тушди, ўзи эса сапчиб ўрнидан турди.

— Қўрқманг, мен... — деди Ғуломжон, куз япроғидай титраб турган заиф товуш билан. Кейин бир қадам қиз сари ташлади. Ҳаётнинг қўлидан тушган дастрўмолчани ердан олди.

Қиз шошиб қолди: нима қиларини, нима қилиши кераклигини билмас эди, ҳатто юзини тусиш зарурлиги ҳам эсига келмади. Фақат «мен» дегувчининг кимлиги-

ни билмоқчи бўлгандек, Ғуломжонга бир қўрқув, бир адоват билан ҳўмрайиб қаради. Қаради-ю, юзидаги ваҳм аралаш жиддийлик бирдан йўқолди — ранги қочинқираган чиройли юзига сезилар-сезилмас бир қизиллик урди, намиқиб, кўкариб турган нафис лабларига нозик бир табассум югурди.

Ғуломжоннинг тукилиб турган юрагига қиз илтифоти мадад берди, у барала жилмайиб қиз томон интилди. Қиз бунни кўриб турар эди, у чиройли қилиб кулди, кулиб туриб, қизларга ярашиб тушган бир уятчанлик билан узини олиб қочмоқчи бўлди. Лекин қочишга йўл йўқ: бу ёнда булоқ бўлса, у ёнда Ғуломжон турар эди. Ана шундан кейин Ҳаёт чап енгини юзига парда қилди.

Бахт Ғуломжоннинг ҳушини олиб қўйди. Олдида дилрабоси хиёл букилиб, қиё ўгирилиб туради-ю, яна ҳушини йиғиштириб ололадими? «Кўрсам севгимни айтаман», деб бир марта эмас, минг марталаб аҳд қилган эди. Мана энди кўриб турибди, яқингинасида турибди, лекин севгиси дилдан тилга кўчишга ботинолмайди, бунга муттасил уриб турган юрак йўл қўймайди! Ҳолбуки, ҳозир севгидан, сезгидан сўйлаш, дил розини куйлаш пайти! Қиз ҳам ундан сўз кутади. Аммо қаерда у сўз? Қандай топса, қандай айтса бўлади уни? «О, муҳаббат, ботинда ботир, тилга кўчишдан бу қадар қўрқмасанг не бўлур? О, юракларни уйнатувчи, ўтдан олиб ўтга отувчи қудратли севги, нега энди қалтирайсан? Интилганингни топганингда, васл эрамида нега пойига бош қўйиб арзи дил этмайсан?!

— Уэр, сизни қўрқитиб юбордим,— деди Ғуломжон ўзига ҳам зўрға эшитарли, ҳаяжонли товуш билан.

Аммо Ҳаёт уни бирон жавоб билан бахтиёр этмади, ҳамон юзини тўсиб, индамай турар эди. Индамаса ҳам шу ерда туриши, Ғуломжондан ниманидир кутиши — йиғит юрагига қувват берди. Ҳаётнинг дастрўмоли ҳамон Ғуломжоннинг қўлида эди, у шу рўмолчага қараб туриб секин гап бошлади:

— Ҳаётхон, мен сизни...

Яна юрак ўйнаб, нафас бўғизга тиқилди. Зўрға қовуша бошлаган гапнинг яна узилиб қолиши қиз ҳаяжонига ҳаяжон қўшди, у қошидаги гулнора япроғидан биттасини узиб олиб, лаблари орасида қирчий бошлади. Ғуломжон қалбида ҳаёт завқи уйғотиб, ширин орзулар сари етаклаган кечаги мўмин, итоаткор сўзининг бугун

мана шундай қўрқоқлик қилаётганига бўғилиб, юрагидаги ҳаяжонини босишга ҳар қанча уринмасин, эвидан чиқолмади. Ниҳоят томоғини қириб, энтикиб туриб сўз бошлади:

— Мен сизни бултур кўрувдим, шундан бери... Тавба, одамнинг кўргиси келар экану, кўролмаса қийналар экан... Мен сизни бир умр кўрмасдан, кимлигингизни, кимнинг қизилигингизни ҳам билмай доғу ҳасратда ўтиб кетарман, деб қўрқар эдим...

Ҳаёт қуралай кўзларини чақнатиб йигитга бир кулиб боқди-ю, паст, сарбаст товуш билан шивирлади:

— Энди...

— Йўқ, энди қўрқмайман!— деди Фуломжон, қиз иш-васидан дадилланиб. Кейин тўлқинланиб, завқланиб гапирди:— Энди топиб олдим. Уша бир кўришда ихтиёримни олган қиз — сиз! Энди худодан тилайман: мени сиздан аюрмасин.

Фуломжон қизнинг чап қулоғини тўсиб турган жингалак зулфига тикилиб тўхтади. Қиз эса булоқ ойнасида ҳисл жимирлаётган йигит суратига юзини ўгириб олди.

— Ҳаётхон!— деди Фуломжон сўзлаётгандан кўра кўйлаётганга ўхшаган бир товуш билан.

Ҳаёт, қулоқлари ёнида севгили оҳанги бирдан янграб кетгандай, шодлик ҳаяжони билан толпинди, ёнида дил розини ўқий бошлаган Мажнунига ишқ тўла, майл тўла кўзлар билан ийманиб қаради. Йигит унинг кўзларига тикилиб, мўлтираб туриб гапирди:

— Ҳаётхон, йўқ демасангиз, бувим сизларникига борса...

Қиз гапдираклаб кетгандай бўлди, юзини тўсиб турган чап қўли мадорсизланиб нягига сидирилиб тушди. Фуломжон Ҳаётнинг момиқ билагидан ушлади, қиз бирдан сесканди. Қўлини тортиб, яна юзига парда қилди ва оҳу чаққонлиги билан йигит ёнидан ўтиб, шипиллаганича югуриб кетди. Фуломжон худди ушламоқчидай қиз орқасидан бир неча қадам ташлади, аммо қиз узоқлашиб кетган, уни тўхтатиш имкони қолмаган эди. Фуломжон ҳам алам, ҳам қувонч билан булоққа қайтиб келди, сув ичмоқчи эди. Булоқ лабига ўтириб, ҳовучини очганда, кафтида гижимланиб ётган ҳўл румолчага кўзи тушди.

— О, Ҳаётим!— деди у румолчанй юзига суртиб. Кейин уни ушди, упиб булиб қўйнига солди.

ТОНГИ БОРМИКАН БУ КЕЧАНИНГ?

Ғуломжон бу кекса дунёда жуда кам яшаган бўлса ҳам, бошидан жуда кўп уқубатлар кечирди. Ҳаёти ойсиз кечадай зулмат ичида қолиб келади. Қуёши чарақлаган бирон ёрқин куни бўлганини эслай олмайди. Утган йил Мадаминхўжа хирмонида ёқилган умид чироғи қалбига на сурур берди ва на нур! Бу йил кузда булоқ бошида ўзини кўрди, эртасига ўша соату ўша жойда яна кўрди. Қалбидаги тиләк ва истакларини аввалги куни дадил айтолмаган бўлса, эртасига ҳаммасини бутун орзу-ҳавасини, севги ва сезгисини очиқ айтди. Ҳаётхон Ғуломжоннинг ҳароратли сўзларини, ишқ таронасини эшитаётгандек берилиб эшитди. Ўрталарида даҳшатли ғов турганига, йўқ, ғов эмас, одам боласи ўтолмайдиган тағсиз чоҳ турганига қарамай, Ҳаёт Ғуломжоннинг истакларига рози бўлди. Мадаминхўжаникига Ғуломжон эртасигаёқ совчи юборди.

Аммо совчиларга Мадаминхўжанинг остонасидан ҳатлаб ўтиш насиб бўлмади. Ғуломжоннинг онаси Хадича бувини Мاستон кампир яхши билар эди, бу хотиннинг Ҳаётга орқаворатдан оғиз солиб юрганини ҳам билар эди. Хадича буви ёнида тург нафар хотин, бошида каттакон тугун билан остонада турганини кўриб, Мастон кампирнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Ҳа, нимага келдинг? Қорачага тушиб қолган хўжа қизи йўқ, жунаб қол!— деди-ю, эшигини тақ эткизиб ёпиб олди.

Хадича буви ёнидаги хотинлар олдида ёмон ўсал бўлди — ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Хижолатпазликнинг зуридан қўлидаги туғуни тушиб кета ёзди. Бир зум нима қиларини билмай турди, кейин пешанаси олдидаги ўймакор эшикни қалтирай бошлаган қўли билан аста итариб, ялинувчи товуш билан илтижо қилди:

— Ҳай, Мастон хола, эшон ойим, ундай қилманг, айланай...

— Йўқол дедим кўзимдан! Ҳали замон бурнингдан қора қонингни оқизаман, жувон улгур!

Бу совуқ товуш Хадича бувининг қўлоқларига болгадек урилибгина қолмай, баданига, қалбига мингларча

игна ҳам бўлиб санчилди. У зир-зир титраб, қақшаб туриб яна ялинди:

— Айланай Мастои хола! Қулоқ солинг гапимга ахир, жон хола...

— Бор, бор! Сен қорача қайси юз билан неварамга совчи бўлиб келдинг! Пайғамбар суягимни хорлаб мен эл олдида оёқ ости қилдинг-ку, бетамиз. Тагини мен бу нотаваошнинг галига қулоқ ҳам солармишман? Йўқол дедим, йўқол!

Хадича бувининг ёнидаги хотинлардан бири чиммати кутариғлиқ юзига шол эткизиб урди:

— Вой шўрим, шарманда қилди-ку!

Ҳа, Мастои кампир Гуломжон совчиларини шу тахлит шарманда қилиб жўнатди. Хадича буви уйга зўрға келди-ю, тугунни супага ирғитиб, хўрлигидан йиғлаб юборди.

— Э худо, нимага ҳам бировларни хўжа, бировларни қорача қилиб яратдинг? Биз бечораларда нима қасдинг бор эди, шунчалик шарманда қилдинг?!

Вали ака хотини беҳосдан кутарган зорни эшитиб, югуриб чиқди. Хадича буви панжаларининг тирноқлари билан юзини сидириб нола қилар эди. Буни кўриб, чолнинг ранги ўчди, сийрак соқоли қалтирай бошлади.

— Эшигига ҳам киргизмади, кўчадан қувиб юборди-я! Вой шўрим! Вой шўрим қурсин!— деярди Хадича буви фиғон қилиб.

Вали ака Хадича бувининг юм-юм ёш оқиб тушаётган юзига мултираб туриб:

— Хайр, пешана-да, шўримиз бор экан, қўйинг, хафа бўлманг, онаси,— деди.— Юрагим сезиб турувди-я шундай бўлишини! Нима қилайлик, қорачамиз, хўжаларнинг тенги эмасмиз. Билиб туриб баланд дорга осилдик, айб ўзимизда.

— Ҳали ўғлингиз шаҳардан келганда шу совуқ хабарни олдига дастурхон қилиб соламанми? Ундан кура ўлганим яхшимасми? Вой шўрим, вой шўрим!

Хадича буви юзини юлиб йиғлар, Вали ака эса кўзларини ачиштира бошлаган алам ёшлари ун чиқариб юбормасин деб нуқул томоғини қирар, ёнида қон қаро қақшаб ётган хотинига бирон сўз билан тасалли бергиси келар, лекин дилида қўзғалган хўрлик исёни сўз-

ларини бўғиб қўйишидан, ўзининг ҳам ич-ичида эзилиб йиғлаётгани билиниб қолишидан қўрқиб жим ўтирар эди.

— Нима қилдик энди? Эл нима дейди? Шарманда бўлдик! Гапирсангиз-чи ахир, нима бало, оғзингизга тал-қон солганмисиз?— деди бўғилиб Хадича буви.

Вали ака яна томоғини қирди, яна гапирмай жим тураверди. У ҳозир ўз ўйлари билан банд эди.

— Нима қилдик энди?—деб Хадича буви яна сўради.

Вали ака шошилмасдан калласини кўтарди, лекин кўзларида ёш бормиди, хотинининг юзига қарамай, ерга қараб туриб гапирди:

— Нима қилардик, бандасининг қўлидан нима келарди... тақдир.

— Тақдири бошшини есин!

Вали ака ялт этиб хотинига қаради, лекин у ҳамиша кулиб, жилмайиб турадиган меҳрибон чеҳрани кўролмади, чаноқларидан чиқиб кетган даҳшатли кўзларни, совуқ урган япроқдек қалтираб турган лабларни кўрди. У бетлари юмдаланган, оппоқ сочлари юлинган бу телба хотинни ўзининг қирқ йиллик умр йўлдошига ўхшата олмади. Хотинининг истараси иссиқ чеҳрасига ниманингдир даҳшатли қора тамғасини босиб кетган эди. Вали ака ваҳималаниб:

— Аҳ!— деб юборди.

Йўқ, Вали ака ваҳимали важоҳатни кўргани учун бундай демади, хотинининг тақдир эгаси ҳақидаги қарғишидан қўрқиб кетгани учун шундай деб юборди. Шу учун ҳам Хадича бувиге тасалли бериш, бирон сўз дейиш ўрнига унга анграйиб қараб қолди. Хадича буви эрининг ваҳмини тушунди.

— Йўқ, йўқ, тавба қилдим! Худо, ўзинг кечир!— деди у дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга ўгириб.

Хадича бувининг қурушган лаблари яна алланималар деб пичирлади, ҳозиргина кўзларидан дарё бўлиб оқаётган хўрлик ёшлари бирдан тинди. Жон аччиғида айтиб юборган сўзи кўзини мошдек очирди. Очирмай иложи қанча! Ахир ёш болалик чоғларидан бери эшитавериб жон-жонига, қон-қонига сингиб кетган ва ҳамиша кўз ўнгига бўлган дўзах даҳшати шундай кезларда қайси бир мазлум қаддини яна бешбаттар букмабдики, бутун умри жаҳолат ва хурофот ичида ўтган художўй Хадича

буви жон аччиғида тақдир эғасига тил тегизиб юборганини билгандан кейин ҳам яна бепарво қолсин? Йўқ, у шу қилмиши, шу бир оғиз сўзи билан ўзини дўзахда қуяётган ҳис қилди, бу ҳис уни ўтдан олиб ўтга солди, кўз унгини қорайтирди, вужудини титратиб, рангини бўзартирди, қалтираб турган лабларидан шу сўзларни учирди:

— Мен куфр кетдим... Худо, ўзинг кечир...

Кеча кечқурун онаси Ҳаётхонларникига бугун совчи бўлиб боришини айтганда, Ғуломжоннинг вужудини дастлаб ёқимли бир ҳарорат қиздирди. У тилида «майлингиз» деса ҳам, дилида «худо оқ йўл берсин» деб тилади. Бу тилак қанчалик диловар бўлмасин, шунчалик дилозор ҳам эди. Бир ёқдан, хушхабар гадолиги юрагини орзиқтирса, иккинчи ёқдан, раддия ваҳми қалбига нашта бўлиб санчилар эди, чунки у севгилиси билан ўзи ўртасидаги чоҳнинг нақадар чуқурлигини билади, билиб туриб, яна ундан ўта олишига умид боғлайди, ширин орзуларга берилади. Шу кеча Ғуломжон учун азоб кечаси бўлди. Гоҳ ширин ўйлар хаёлини олиб кетар, гоҳ ёмон ўйлар оромини олиб қўяр — иккиси ҳам киприкларини қовуштирмай қийнар эди. У алламаҳалгача ухлай олмади. Бир қур ўрнидан туриб ташқарига чиқмоқчи ҳам бўлди, лекин безовталигини ота-онасига сездириб қўйишдан қўрқиб, хужрасининг очиқ дарчасидан осмонга қараб ётди. Осмонда на ой ва на юлдуз кўринади—ҳаво бузук эди. У шу тахлит тонг ғира-ширасигача ётди, кейин: «Онанинг совчиликка боришини эшитиб шунчалик бетоқат бўлману, ҳали у ердан бирон жавоб билан келишини уйда қандай кутиб утираман? Йўқ, юрагим ёрилиб кетса керак, тоқат қилолмайман», деб ўйлади-да, шаҳарда зарур ишлари борлигини айтиб, азонда жунаб кетди.

Ғуломжон отини Тўхта оҳун саройига боғлади, ўзи ошхонага кириб чўзма лағмон еди, кейин шаҳар айлангани кетди. Лекин одамлар қайнашган бозорлар ҳам, шаҳар шов-шувлари ҳам юрагини қамраган ҳаяжонни босолмади. Унинг хаёли ҳамон қишлоқда, толе муждасида эди. Гоҳ суюниб, хаёлида олтин саройлар қуради, гоҳ куюниб ўзини тубсиз чоҳ ёқасида кўради. Шунда юраги шигиллаб, кўз унги қоронғилашади, бир оз тўхтайди-ю, яна юриб кетади. Лекин қаерга кетаётган-

лигини, нимага кетаётганлигини билмайди. Бир маҳал қулоқларига ўз номи киргандай бўлди. Аммо ҳаёлот ичида дуруст пайқамади. Яна бояги ўйлари билан банд бўлиб бир неча одим юрган эди, аллаким енгидан секин тортиб:

— Ғуломжон,— деди.

Ғуломжон пинаги бузилган кўкнори сингари сесканиб ёнига қаради.

— Э, Қудрат ака, сизмисиз?

— Мен. Лекин ўзингиз-чи, Ғуломжонмисиз?—деб кулди Қудрат.

Ғуломжон унга тангирқаб қаради.

— Ҳа, ўхшайманми?

— Ўхшамайсиз.

— А-а?

— Мастга ўхшайсиз.

— Ана холос!— Ғуломжон кулиб юборди.

Қудрат унинг кўзига тикилиб туриб:

— Йўқ, ростдан маст эмасмисиз?—деб сўради.

Ғуломжон «баттар» демоқчи бўлди-ю, лекин эп кўрмади шекилли, калласини хиёл тебратиб, кулиб қўя қолди.

— Сизни кўчанинг ул юзидан кўрдим, чақирдим, жавоб қилмадингиз. Бу ёққа ўтиб, ёнингизда кетяпманамки, сезмайсиз. Ё қишлоқда бир гап бўлдимми?

— Йўқ, тинчлик.

Ғуломжон ўзиникига ўхшамаган ўлимтик товуш билан жавоб қилди. Аммо Қудрат бунга ишонмади, у муғамбирлик билан кулиб туриб:

— Ҳа, ундай бўлса яхши,— деди. Кейин ўгит этгувчидан кўра, маслаҳат олгувчидай қилиб гапирди:—Ҳар нима бўлганда ҳам кўнгилни чўктириш — одамнинг ўзига жавр. Одам деган вақтичоғликда ҳам, хафагарчиликда ҳам посонгисини йўқотмагани тузук. А?

— Албатта, албатта.

— Қани энди кўришиб қўяйлик, саломат юрибсизми?— деди Қудрат қўлини унга чўзиб.

— Шукур.

— Ҳўш, қандай шамоллар учирди?

Ғуломжон бир зарур юмуш билан келганини айтди. Ана шундан кейин икковлари анча ергача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб боришди. Қудрат қанотлари ланг очилган каттакон темир дарвоза олдида тўхтади-ю, бирдан Ғу-

ломжонни икки билагидан ушлаб, юзига тикилиб туриб сўради:

— Айтмоқчи, мактаб очмоқчи эдингиз, нима бўлди?

Чехрасининг очилиб кетишига худди шу савол етмай тургандек, Ғуломжон бирдан жонланди.

— Мени шаҳарга келтирган сабабларнинг бири ҳам худди шу,—деди у, жилмайиб.— Тайёргарлик ишлари битди ҳисоб. Ташқимиздаги меҳмонхонани синфбоп қилиб қўйдим. Ошнам Ашур Мирзонинг божаси уста Баҳромдан парталарнинг чизмасини олиб кетган эдим, афсуски, эпини қилолмадим, бопта тахта бўлмади. Бақатеракдан тилдирган тахталарим гап уқмас чиқиб қолди, рандага сира ён бермади. Тахталарни узунасига чорпоя қилиб қоқдим — беш қатор бўлди. Ҳар қатор орқасига болалар ўтирадиган эшак қилдим. Синфга ўттизта бола бемалол сиғади. Энди қора тахта керак. Уста Баҳром «қилиб қўяман, олиб кетарсиз», девди. Шунини олиб кетсам, иншооллоҳ, эрта-индин мактабни очиб юборамиз-да.

— Баракалла, отангизга раҳмат!—деди Қудрат, қувониб. Кейин тошқин бир меҳр билан сўради:—Қишлоққа қачон қайтасиз?

— Насиб қўшилса, асрдан қолмай етиб бораман.

— Йўқ, бугун ҳеч қаёққа бормайсиз, хизматда бўламиз.

— Қуллуқ, тезда қайтмасам бўлмайди. Ҳозир уста Баҳромникига бориб, тахта тайёр бўлса оламану жўнайман. Эндиги келганимда бафуржа ўтириб гаплашамиз. Саломат бўлинг.

Ғуломжон шаҳардан жуда кеч қайтди. Отини отхонага киритиб боғлади-ю, ташқаридаги ишларини битириб, ичкарига йўл олди. Дарчага яқинлашганда юраги бирдан дукурлаб, эшик олдида тўхтаб қолди. Уйда уни шодлик кутармиди ё ғам — қандай билса бўлади? Қандай билса бўлади?! У эшикка секин қўлини чўзди, лекин очишга юраги бетламади. Борди-ю... борди-ю, супада чироқ бўлмаса, ота-онаси чақчақлашиб, бахтиёр кишилардай кулишиб ўтиришган бўлмаса-чи? Кеч куз, ҳаво совуқ. Уйда ўтиришган бўлишса не ажаб?

Ғуломжон дарчани қия очиб, ҳовлига мўралади—қоп-қоронғи, шитир этган шарпа йўқ. Демак, уни кутувчи, суюнчи сўрагувчи йўқ. У секин-секин юриб айвонга чиқ-

ди. Чироқ ёқиглиқ уйда ҳам шарпа йўқлигини, у ерда ҳам ғуристон жимлиги ҳукм сурганлигини билиб, юраги шиғиллаб кетди. «Хайр, нима бўлса бўлди», деди-ю, узоқ пиёда сафардан ҳориб-толиб келган киши ҳолатида эшикка қараб юрди. Остонада тўхтаб, ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан аллакимнинг чуқур уҳ тортгани эшитилди. Наҳотки, отаси ётиб қолди? Неча вақтдан бери бир кун соғ бўлса, беш кун касал бўлиб юради-я!

Эшикнинг қўққисдан очилиши кўрпача устида болишга суяниб хаёлга чўмиб ўтирган Вали акани чўчитиб юборди. У дарҳол қўзғалиб, ўғлининг истиқболига турмоқчи бўлди.

— Йўқ, йўқ, қимирламанг, ота,— деди Ғуломжон саломдан сўнг. Кейин онасининг чўзилиб ётганини кўриб, ташвишланиб сўради:— Нима бўлди бувимга, тоби қочиб қолдими?

Вали ака гуноҳ қилиб қўйган кишидай, ерга қараб жавоб қилди:

— Ҳа, бир оз тоби қочибди.

Ғуломжон шошиб онасининг ёнига келди. Узун, чиройли қадини букиб, онаси устига энгашди.

— Буви, нима бўлди? Кўзингизни очинг, мен келдим,— деди у, маъюс товуш билан.

Онаси қурби етмаётгандек, қийинлик билан қовоқларини кўтарди. Тонг юлдузлари каби хира кўзлари билан беҳолгина қаради. Ўғлининг ғамгин чехрасини, мўлтираб турган чарос кўзларини кўрди-ю, ачиштира бошлаган ёшларини яшириш учун яна кўзларини юмиб олди.

Ғуломжон қўрқиб кетди. У апил-тапил онаси ёнига тиз чўкиб:

— Буви, бувижон, мен келдим! Танимадингизми?— деди.

Вали ака ҳам ўрнидан туриб хотини ёнига келди, қўлининг қадоқлари озор беришидан қўрқаётгандай хотинининг пешанасини авайлаб силади, силаб туриб, бошига оғир мусибат тушган киши товуши билан эзгин, ғамгин қилиб гапирди.

— Онаси, мана ўғлингиз келди, кўзингизни очинг.

Хадича буви кўзларини очди, кўзлари жиққа ёш эди. У бешинчи фонарнинг сарғимтил ёруғида қаҳрабодек ялтираб турган кўз ёшлари орасидан зўр-зўракасига жилмайиб:

— Келдингизми, ўғлим, ҳорманг,— деди.

— Келдим, келдим, бувижон, бор бўлинг.

Хадижа буви заиф қўлини кўтариб ўглининг елкасига бир-икки қоқди, кейин уни бошидан ушлаб ўзига тортди. Ғуломжон дарҳол бошини энгаштирди, онаси ўтдай ёниб турган қурушиқ лаблари билан ўглининг пешанасидан ўпиб йиғлаб юборди. Шўрлик онанинг олов тафти янглиғ ёндирувчи нафаси Ғуломжон юзига гупиллаб урди. У ёноғини онасининг ёниб турган ўтли ёноғига суртиб, синиқ товуш билан пичирлади:

— Қўйинг, хафа бўлманг, буви...

Ғуломжон онасининг нимага йиғлаётганини, нимага бетоб бўлганини билади. О, бола шўри нақадар даҳшатли зарбаки онага! Жигаргўшасининг бахти қоралигини кўрганда — она дили ҳамиша қон, юзи заъфарон! Мана, иззат тушагида пийрона чехрасидан бахт нурларини тукиб ўтириш ўрнига мусибат кўрпасида дилпора бўлиб ётибди!

Ғуломжон онасининг иссиқ қучоғидан бўшаб, секин ўрнидан турди. Бир отасига, бир онасига қараб туриб, аламли товуш билан:

— Тақдирнинг биз ғарибларга тайёрлаган муждаси шу бўлгандан кейин, нима ҳам қилардик,— деди.

Еттинчи боб

ОЙДИН КЕЧАДА

Ғуломжон тилга олинмаган, лекин ҳаммалари тушуниб турган даҳшатли зарбанинг оғир юкини ҳужрасига кўтариб кирди. Токчадаги чироқни ёқиб, хонтахтага келтириб қўйди. Кечадан бери ғашлик кемириб келган қалбининг йиғисини эшитаётгандек, кўзларини юмиб, бир зум хонтахта устида турди. Ўз аҳволи, ҳаётининг аҳволи, онасининг ётиб қолгани ёқасига чанг солди. «Ё оллоҳ, илтифотингда яна қандай зарбаларинг бор?» деб ўйлади-ю, секин хонтахта ёнига ўтирди. Олдига оқ қоғоз қўйиб, доводни ёнига сурди. Ичида қайнаган ҳислар булоғи қўлига қалам олдирди. Дилидан ўпирилган фарёд қоғозга куча борди.

Кўнгил, йиғла, фиғонинг кўкка чиқсин!
Ўтинг олсин фалакни, осмонни йиқсин!
Евуз тақдир тиг урди қалбима, дод!

Нетай энди тугалди сабрим, ҳайҳот!
Дилим дардли, тилимда оҳу зорим,
Қорарди толеймдан рӯзгорим.
Сафолат бошими ерга қаратди,
Ширин орзу-умидларни таратди.
Қаён урсам фиғон бирлан бошимни?
Қаёқ борсам тукиб кўздин ёшимни?
Севарга севдириб, тағрим, қилиб хор,
Очип кеткизмагил кўзимни зинҳор!

Ғуломжон навбатдаги сатрга қалам урганда, ҳужрасининг эшиги секин очилди. У ялт этиб қаради-ю, отасини кўриб, қаламини хонтахтага қўйди, ўрнидан қўзғалиб, отасига жой кўрсатди.

— Баҳузур ўтираверинг,— деди отаси ўтиришга кўнмай,— бир оғиз гапим бор, айтаману чиқиб кетман. Хайрият, онангизнинг аҳволи анча тузук бўлиб қолди, иситмаси ҳам қайтди. Боя аччиққина хўрда қилиб қўювдим, ичиб олди. Иншооллоҳ, эртага туриб кетар, бамайлихотир ётаверинг.

Отаси чиқиб кетгандан кейин Ғуломжон бўлиниб қолган сатрни давом эттироқчи бўлди. Лекин миясига бир ўй келди-ю, сатр давоми келмади. Онасининг аҳволи яхшилангани безовталигини бирмунча пасайтирди. У ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Осмонда юлдузлар чарақлар, тулин ой шарқдан чиқиб келар эди. Ойни кўриб, юраги ойдин бўлди. Осмон чаманига суқланиб, супада бир оз ўтирди. Кучадан беркинмачоқ ўйнаётган болаларнинг қий-чуви эшитилди. Бирови чирқираб йиғлар, яна бирови қийқириб кулар эди. «Болалар, болалар, кулгингиз ҳам, йиғингиз ҳам яхши, лекин катта бўлганингизда бошингизга не савдолар тушар экан? Мен ҳам бир маҳаллар сизлардай беғам, бедард эдим. Мана энди нима бўлдим? Дарёнинг бул юзида қолиб, ул юзидаги ёримга етолмай қақшаган бадбахт ошиқ шўри бошимда». Ғуломжон ўйлар, ўйларига хотима тополмай толиқар эди. «Бечора ошиқ, дарёга ўзини ташласинми? Таваккал қилсинми? Муродига етармикан? Бу вафосиз дунёда муродига етган бормикан?»

Ғуломжон айвонга чиқиб, дарчадан қариялар уйига қулоқ солди. Отасининг хуррагини эшитиб кўнгли равшан топди. Онаси ҳам пиш-пиш ухлар эди. Ана шундан кейин шахдам қадамлар билан ташқарига чиқди. У ерда отлар касир-кусур беда кавшашар эди. Саман шарпани эшитиб кишнади. Ғуломжон отхонага кириб, тукилган

бедаларни охурга териб солди, қоронғида ҳам кўзлари чақнаб турган саманини пешанасидан силаб, суйиб қўйди. Кейин тамба ўрнига узун занжир урилган кўча эшигини қия очиб, кўчага чиқди. Эшикни ёпиб, гузар томонга юрди. Болалар ҳали ҳам кўчада тўполоқ қилиб юришарди. Қуз ҳавосининг суякларни зирқиратувчи совуғига қарамай гузарда чойхўр кўп эди. Ғуломжон самоварга эмас, мачит томонга қараб бурилди. Айвонли дўконлар ёнидаги марвартак тутга етганда, рўпарадан келаётган кишини таниб, ўзини четга олди. Лекин у одам:

— Ғуломжон, сизмисиз?—деб сўраб қолди.

— Ассалому алайкум, эшон ака, менман,— деди Ғуломжон ҳам сўрашишга мажбур бўлиб.

У Ҳаётнинг отаси Мадаминхўжа эди. Ғуломжон ким томондан рад қилинганини, ким унинг бахтига раҳна солганини билмас эди. Шунинг учун ҳам қиз отасининг илтифоти унга масхарадай туюлди. «Қилар ишни қилиб қўйиб, яна бунинг мулла мушук бўлиб олганини», деб ёжинди-да, совуққина таъзим қилиб, йўлига равона бўлди. Мадаминхўжа унинг орқасидан қараб ачиниб қолди. Ғуломжон бир печа одим юргандан сўнг, Мадаминхўжа:

— Мулла Ғулом, тўхтаи-а,— деди.

Ғуломжон тўхтаб орқасига қайрилди. Мадаминхўжа етиб келди. Йигитнинг хира ой ёруғида ҳам нафрати ошкор сизиб турган совуқ назари Мадаминхўжани шошириб қўйди. У айтар гапини йўқотиб, кўзларини пилпиллатди-ю:

— Хайр, майли, кейин,— деб қайрилиб кетди.

Ғуломжон унинг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб турди. Кейин мачитга кириб, унинг Отбозори томонидаги эшигидан чиқди-да, Манак йўлига тушиб, Ойдинқулга кетди. Қишлоқдан ярим чақиримча юргандан кейин чапга бурилди. Ойдинқул шу ерда эди. Ой ёруғида кумуш товлаб турган кўлнинг чап қирғоғи билан пастга тушиб борди. Суви анча тортилиб қолган кўлнинг шимолий этаги қишлоқ уйларининг ҳовлиларига бориб тақалар эди. Ғуломжон қуруқ шохлар билан тўсилган ҳовлилардан бири ёнида тўхтади. Юраги дукурлаб ура бошлади. Бу Ҳаётларнинг ҳовлиси эди. Ғуломжон севги васвасасига учганини, шаънига ярашмаган қилиқ қилганини энди англади. Келишга келди-ю, ўзи пушаймонда қолди. Биров кўриб қолса нима дейди? Ўзи бадном бўлиши

устига бегуноҳ Ҳаётни шарманда қилмайдими? Ота-онасининг кўзига, эл кўзига қайси бет билан қарайди? Йўқ, кетиши, дарҳол кетиши керак! Борди-ю, шохлар орасига беркиниб олса, узоқдан бўлса ҳам дилдорини бир кўриб кетса-чи? Балки Ҳаёт ҳам унга ташнадир? У ҳам Ғуломжонни кўргиси келиб, юрагини пора-пора қилган аламларини бўлгиси келиб утиргандир? Раддия унинг ҳам қалбига тиг ургандир ахир? Йўқ, бўлар иш бўлди. Кетмайди, шохлар орасига беркинади-ю, ўзини кўрмаса ҳам, изини кўриб кетади.

Ғуломжон шундай қилди — омонатгина тиклаб қўйилган тол шохлари орасига кириб олди. Бу ердан ҳовли қафтдай кўриниб турар эди. Саҳнда ҳеч ким йўқ, фақат айвон яқинидаги ўчоққа ўт қаланган. Демак, ким бўлса ҳам чиқади. Ўчоқдаги ўт Ғуломжоннинг ташвишли юрагига умид бўлиб кўчди. У томирларида элитувчи бир иссиқлик югурганини сизди. «Борди-ю, Ҳаёт ётиб олган бўлса? Унда, унда... Йўқ, йўқ, биров чиқди!»

Уйдан Мاستон кампир чиқиб, тўғри ўчоқ бошига борди. У ерда ўтни ҳассаси билан туртиб, дўнғиллай бошлади. Ора узоқ бўлса ҳам, кампирнинг эркакча товуши Ғуломжонга баҳузур етиб келди.

— Ҳай, ўтинг ўлибди-ку, шох олиб келсанг-чи!

Уйдан олдинда Ҳаёт, орқада бир нима кўтариб онаси чиқди. Ғуломжон Ҳаётни кўрди-ю, юраги шиғиллаб, кўз унги хираланди. У бир зум ўз-ўзини йўқотиб, нест бўлиб қолди. Уни Мастон кампирнинг дағдағаси ҳушига келтирди.

— Ўтин ўлгурни кундузи тайёрлаб қўйсанг ўларминг!—деди у, типирчилаб қолган Ҳаётга.—Чиқ, томдан шох олиб туш!

— Қўйинг, буви, қоронғида йиқилиб-нетиб кетмасин тагин,—деди Ҳаётнинг онаси ўртага тушиб.—Шу ўртадан топармиз.

Кампир яна дўнғиллади:

— Бор бўлмаса, этакдаги шохдан олиб кел.

— Йўғ-е, хилватга бормасин, ўзим олиб келаман,—деди яна кўнгли бўлмай онаси.

Ҳаёт кўнмади, жажжи қизларга хос бир адо билан:—Во-ей, сизам бир қизиқсизки, буви, нима, мени бўри еб кетармиди?—деди-ю, ҳовли этагига юриб кетди.

Ғуломжон Ҳаётнинг аранг етиб келган майин товушини эшитиб, юраги қинидан чиқиб кета ёзди. Ўзининг